

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

СТОПАНСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 22, 2023

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF ECONOMICS AND BUSINESS ADMINISTRATION

Volume 22, 2023

ИНДИВИДУАЛИЗЪМ, КОЛЕКТИВИЗЪМ, ИКОНОМИЧЕСКА КУЛТУРА И ИСТОРИЧЕСКИ КАПИТАЛИЗЪМ¹

ТЕОДОР СЕДЛАРСКИ

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Стопански факултет

Катедра Икономика

e-mail: sedlarski@feb.uni-sofia.bg

Teodor Sedlarski. INDIVIDUALISM, COLLECTIVISM, ECONOMIC CULTURE, AND HISTORICAL CAPITALISM

This article summarizes key concepts in Immanuel Wallerstein’s book ‘Historical Capitalism’ related to the role of the cultural dimension of individualism-collectivism. These include the societal developments needed for the early formation of the labor market, the social construction of ethnical identities and the gradual assimilation of ‘peripheral’ regions into the capitalism’s labor force in order to counter the rise of labor income in countries of the ‘core’. According to the author, ‘traditional’ kinds of division of labor – between ethnic groups, family members and age horizontals are being intentionally brought to life to control the pace of proletianization as quasi-proletarian ways of living require only minimal labor wages. At the same time in the ideological realm capitalism’s development is usually presented as closely intertwined with modernism and science’s progress, opposed to ‘traditional’, non-rational ways, but a number of ‘traditions’ can be shown to have actually co-emerged with historical capitalism and not pre-dated it. This process is accompanied by the installment of an universalistic and individualistic progressivist worldview among the ‘intelligentsia’ classes, fostering the belief in competition and meritocracy, which has to enable the peaceful functioning of the tightly interconnected global capitalist system. In other words, capitalism’s use of culture and ideology is a prerequisite for its spread and efficiency.

¹ Статията е подготвена с подкрепата на вътрешния фонд Научни изследвания на Софийския университет „Св. Климент Охридски“.

Key words: capital, market, hegemony, social relations, family structure, ideology, meritocracy, universalism, anomie, social and global division of labor, income distribution, class, progress, social mobility.

JEL: Z13, P17, O14, N10, H17, H77, J15, F02, B51.

ВЪВЕДЕНИЕ

Във влиятелната си книга „Исторически капитализъм“ Имануел Уолърстийн² представя свой опит за оригинална интерпретация на общественостопанските процеси и взаимозависимости, отличаващи системата на капитализма от неговото зараждане преди близо петстотин години до съвременето. С особено внимание авторът проследява появата и развитието на световния пазар и специално на пазара на труда. Сред главните тези на Уолърстийн е, например, че капитализмът е довел до обедняване на страните от Глобалния юг – докато те остават в рамките на настоящия световен социалноикономически ред, икономическите и социалните проблеми на развиващите се страни ще останат нерешени. От перспективата на влиянието на културното измерение колективизъм – индивидуализъм върху равнището и темпа на икономическото развитие на обществата (срв. със *Седларски*, 2022; 2022а; 2022b) работата на Уолърстийн предлага не едно интересно прозрение. Целта на настоящата статия е да обобщи релевантните изводи на автора относно динамиката на световните култури, взаимодействието между главните икономически съсловия, колективистичните или индивидуалистичните предпоставки за възникването и дългосрочното функциониране на капиталистическите стопански процеси, потенциала и дългосрочните социални ефекти на системата.

В началото на книгата Уолърстийн дефинира обекта на своето изследване – капиталистическия обществен ред. Според автора този ред се явява

² Имануел Уолърстийн е роден през 1930 г. в Ню Йорк. Получава бакалавърска (през 1951 г.) и докторска степен (през 1959 г.) от Колумбийския университет, след което работи като преподавател в катедрата по социология на университета. Основна област на изследванията му в периода 1955 – 1970 г. е Африка. През 1961 г. публикува „Африка: политика на независимостта“, а през 1967 г. – „Африка: политика на единството“. След активно участие в движението за реформи в Колумбийския университет през 1968 г. той заема пост в университета „Макгил“ в Монреал през 1971 г. От 1976 г. е професор по социология в университета в Бингамтън и директор на Центъра за изследване на икономики, исторически системи и цивилизации „Фернан Бродел“. През 1994 г. е избран за президент на Международната социологическа асоциация. Добива световна популярност с трите тома на мащабния му труд „Модерната световна система“ (издадени съответно през 1974, 1980 и 1989 г.). През 2022 г. на български език е преведена книгата му от 1983 г. „Исторически капитализъм“, включваща и студията „Капиталистическата цивилизация“ (*Уолърстийн*, 2022).

историческа система, в която капиталът се използва (инвестира) по много специфичен начин – с цел саморазширяване. Натрупванията са „капитал“ само, ако се използват за натрупване на повече от същото. Уолърстийн определя като капиталистически егоистичната цел на притежателя на капитала да акумулира още повече капитал, както и отношенията, които трябва да установи с други лица за постигането ѝ. Макар тази цел да не е единствена за участниците в капиталистическия стопански процес, от значение е на коя от целите ще се отдаде приоритет при конфликт между тях. Когато натрупването на капитал винаги има предимство пред всички други съображения, става дума за съществуване в условията на капиталистически обществено-икономически ред (*Уолърстийн*, 2022, с. 14).

И на по-ранни исторически етапи хората са можели да решат да инвестират капитал с цел придобиване на още капитал, но са липсвали социалните условия за успешното осъществяване на нужните вериги от дейности за реализацията на замисли от този тип. По думите на Уолърстийн, „в предишните системи дългият и сложен процес на акумулиране на капитал почти винаги е блокиран в един или друг момент, дори в онези случаи, когато е в първоначалното си състояние – притежанието или обединяването на запас от неконсумирани преди това стоки в ръцете на няколко души“ (*Уолърстийн*, 2022, с. 14). Капиталистът се нуждае от работна ръка (хора, които да могат да бъдат привлечени или принудени редовно да влагат труда си). Необходима е система за дистрибуция на готовите стоки и платежоспособни клиенти. За да има смисъл начинанието, стоките следва да се продават на цена, по-висока от разходите за производството и доставката им, като тази разлика и съответно оборот трябва да позволи на продавача получаването на достатъчно средства за собственото му препитание (издръжка). С други думи, необходимо е да могат да се реализират печалби и тези печалби да могат да се съхраняват безопасно до следваща възможност за инвестиране, след което процесът да се повтори. Тук Уолърстийн видимо следва общия дух на дефиницията на Макс Вебер за капитализма (вж. *Вебер*, [1905] 2005)³. Според Уолърстийн до епохата на европейската модерност подобна

³ „Сам за себе си стремежът към печалба, към печалба на пари и към възможно максимална печалба на пари няма нищо общо с капитализма. Този стремеж е съществувал и съществува у келнери, лекари, кочияши, артисти, кокошки, подкупни служители, войници, разбойници, кръстоносци, комарджии и просяци – би могло да се каже: при хора с най-различно обществено положение – и то във всички епохи и всички страни по света, където е имало и продължава да има обективна възможност за неговото съществуване. И за децата е ясно, че трябва веднъж завинаги да изоставим някои наивни определения и понятия. Страстта за печалба и в най-малка степен не е тъждествена с капитализма, а още по-малко с неговия дух. По-скоро капитализмът може да бъде идентичен с обуздаване – най-малкото с рационално регулиране – на това ирационално влечение. При всички случаи обаче го идентифицират със стремежа към печалба на едно постоянно действащо, рационално капиталистическо пред-

верига от дейности или кръговрат на капитала трудно може да бъде завършена. „От една страна, в предишни исторически социални системи много от брънките във веригата са считани за ирационални и/или неморални от носителите на политически и морален авторитет. Но дори при липса на пряка намеса от страна на онези, които имат правомощия да се намесват, процесът обикновено се прекъсва поради липсата на един или повече елементи от него – натрупаните запаси в парична форма, работната ръка, която трябва да се използва от производителя, мрежата от дистрибутори, потребителите, които са купувачи“ (Волърстийн, 2022, с. 15; срв. със Седларски, 2015, 36 – 37; Blaug, 2009, 15 – 16). Все още не е била осъществена комодификацията на някои или всички елементи от горните (срв. с Маркс, [1844] 2021; Дюркем, [1893] 2002; Вебер, [1905] 2005; Бродел, 2017), т.е. не е било прието да съществува „пазар“ за съответните дейности и стоки (срв. със Седларски, 2013а, 2012, 2011; Zelizer, 1979, 1986). Налагането на историческия капитализъм включва именно комодификацията на процесите на производството, обмена, инвестирането и пласмента, които преди това са били извършвани чрез лични социални взаимодействия, а не по пътя на анонимната размяна в рамките на институционалния комплекс на „пазара“. С натрупването на все по-големи обеми капитал нарастват и възможностите, и амбициите на капиталистите за комодификация на повече сфери от човешките взаимодействия с цел увеличаване на перспективите за печалби в рамките на пазарната система. „Историческото развитие на капитализма включва стремеж към комодификацията на всичко“ (Волърстийн, 2022, с. 16). Според автора капитализмът е далеч от това да бъде естествена система – за безпристрастен наблюдател от миналото би изглеждал по-скоро абсурден: трупа се капитал, за да може да се натрупа още повече капитал. Капиталистите са като хамстери на въртящо се колело, тичащи все по-бързо, за да могат да тичат още по-бързо. В така сложилата се схема някои безспорно живеят добре, а други – далеч

приятие, към вечно подновяваща се печалба – към „рентабилност“. И той е длъжен да бъде такъв: защото ако в рамките на капиталистическия ред, отнасящ се за цялото стопанство, отделно капиталистическо предприятие не се ориентира към рентабилност, то е осъдено да пропадне. Да се опитаме да дефинираме нещата по-точно. Един стопански акт бихме могли да наречем „капиталистически“, когато той почива на очакването за печалба при възползване от възможностите за размяна: т.е. при (формално) мирни шансове за печалба. Ако последната бъде осъществена по насилствен начин, тя (формално и актуално) следва свои особени закони и по тази причина не би трябвало да се поставя в една категория с търговията, ориентирана към разменните шансове ... А това означава, че там се ориентират към планомерна употреба и прилагане на общите и личните възможности като средства за печалба, както следва: Балансово пресметнатият краен доход на отделното предприятие, постигнат от печелившо имущество (или периодически балансово пресметнатата стойност на доходоносното имущество на едно непрекъснато производство), трябва да докаже, че „капиталът“ надвишава вложените вече веществени средства – а при едно дълготрайно работещо предприятие – отново и отново ги надвишава“ (Вебер, [1905] 2005).

не толкова. Един от въпросите, към които авторът се връща неколккратно в книгата, е всъщност „колко дълго и колко добре живеят тези, които живеят добре“ (Уолърстийн, 2022, с. 38, 43)⁴.

Отново следвайки Маркс, Уолърстийн описва основните противоречия при функционирането на капиталистическата система. Първото, според автора, е, че всички капиталисти са заинтересовани от намаляването на производствените разходи по принцип, което би оставило по-голям остатък (печалба) в техните ръце. Но ефектът от намалените разходи не е еднакъв за всички производители на стоки и услуги и поради това целта на индивидуалните капиталисти често е постигането на по-голям дял от една евентуално по-малка по обем обща печалба, отколкото по-малък дял от потенциално по-голяма печалба, обща за класата. На второ място, условие за продължаването на капиталистическата пазарна организация е наличието на все повече платежоспособни купувачи на увеличаващите се количества произвеждани стоки и услуги с нарастващия капитал и комодификация на все повече обществени отношения. Тъкмо усилията за непрекъснато намаляване на производствените разходи (най-вече тези за труд) обаче намаляват покупателната сила на масовия потребител и така възпрепятстват по-нататъшното натрупване на капитал. Опитите за преразпределение на глобалната печалба по начин, който да разшири съвкупния брой на купувачите, често са свързани с намаляване на глобалния марж на печалбата. Следователно отделните капиталисти се стремят да намаляват собствените производствени разходи, но действат в посока на увеличаване на платежоспособните потребители, което по правило означава нарастването на разходите за труд на други производители (Уолърстийн, 2022, с. 17). Уолърстийн сам достига по пътя на тези разсъждения до осъзнаването на сложността да се формулира *колективен* рационален интерес на предприемачите като класа, тъй като те се впускат непрекъснато в индивидуални действия, които увреждат общия им интерес като група. Последното всъщност може да се възприеме като една от основните критики към марксистката класова аргументация. Авторът приема, че в областта на индивидуалните преценки капитализмът е родил *homo economicus*, рационалния икономически човек от представите на класическата политическа икономия, залегнал в основата и на съвременния конвенционален икономически анализ. Механизмът на повсеместното налагане на пресметливото индивидуалистично поведение е безпощаден в

⁴ Акумулирането на капитал дава възможност за значително повишение на възможностите за потребление на широки слоеве от населението. Дали обаче нарасналото потребление непременно води до по-високо качество на живота на потребителите (Уолърстийн, 2022, с. 43) е проблем, който се дискутира усилено в рамките и на модерното изследователско поле на *икономиката на щастието* (срв. със Седларски, 2020; вж. също Schwartz, 2004; 1994; Шуорц, 2023).

действието си. Ако човек греши редовно в стопанските си преценки поради невежество, неразумност или идеологически предразсъдъци (неверни мисловни карти на действителността, срв. с *Denzau, North, 1994; North, 2005; Седларски, 2009*), този стопански субект има малки шансове да оцелее на пазара. Опасността от фалит притиска всички участници в капиталистическата система на обществени отношения да действат по начин, осигуряващ все по-голямо натрупване на капитал (*Уолърстийн, 2022, с. 18*). Пазарните правила, възникнали като неформални норми (срв. с *Greif, 1994; 2008; Седларски, 2022а; 2013а; 2009*) се кодифицират във формалните институции на държавните законодателства и допълнително се налагат принудително от властта. В този смисъл – в светлината на темата на настоящата работа – капитализмът е система за *колективно* принудително налагане на индивидуална пресметливост в човешките действия, съпътствана от подкрепяща *индивидуалистична идеология* в обществения дискурс. Може да се заключи, следователно, че главна отличителна черта на капитализма е безкрайното натрупване на капитал като основна цел на стопанските дейности на хората, превърнала се в „закон“, управляващ и натезжаващ над всички останали мотиви при икономическите взаимодействия между тях. **„Това е социална система, в която онези, които са следвали тези правила, са имали толкова голямо въздействие върху цялото, че са създали условия, при които другите са били принудени да се съобразят с този модел или да си понесат последствията“** (*Уолърстийн, 2022, с. 18; срв. със Седларски, 2011; Polanyi, 1944*). През последните столетия в Западния свят, а поне от няколко десетилетия и в останалите части на Земята кълбо обхващат на тази система от правила постепенно се разширява, организациите и индивидите, които я налагат, стават все по-влиятелни и неотстъпчиви, правилата навлизат все по-дълбоко в тъканта на социалните отношения, дори когато срещу тези процеси се изправя все по-шумна и по-добре философски обоснована съпротива (*Уолърстийн, 2022, с. 18*).

КАПИТАЛИЗЪМ, КУЛТУРА И РАБОТНА СИЛА

Още в началните страници на книгата „Историческият капитализъм“ Уолърстийн проследява конкретните противоречия при формирането на пазара на труд и историческия процес на комодификация на трудовите отношения (преди него тези развития са разгледани в дълбочина от Карл Полани (*Polanyi, 1944; срв. със Седларски, 2011; 2013а*). От една страна, производителите са облагодетелствани в ситуации, в които разполагат с фиксиран брой работници, когато в продължителни периоди търсените количества от произвеждания продукт не се променят и е налице съответствие между

производствения капацитет на колективния труд и реално реализираното на пазара количество. От друга страна, институционални конфигурации, фиксиращи броя на работната сила на разположение на производителя, създават затруднения, когато търсените на пазара обеми са изменчиви – работодателите или трябва да плащат заплати на излишен брой работници, или не са в състояние да генерират потенциално по-големи печалби поради недостатъчна работна сила. Ако, обратно, институционалната рамка осигурява възможност за достъп до променлив обем работна ръка, която има избора да сменя своя работодател, това обикновено е свързано с по-големи разходи за труд на един работник (*Уолърстийн*, 2022, с. 21; срв. с *хипотезата за ефективните възнаграждения*, англ. *efficiency wages hypothesis*, и *теорията за имплицитните трудови договори*, англ. *implicit contract theory* в съвременния икономически анализ, вж. *Седларски*, 2015, с. 80). В обществените системи, предшествващи капитализма, по-голямата част от работната сила, с която производителят може да разполага, е фиксирана по силата на формални или неформални норми, регулиращи човешките взаимоотношения (например институциите на робството, дълговото робство, крепостничеството, доживотният наем и пр.). Често двете страни влизат в съответните социални роли с раждането си и остават в тях до смъртта си. Понякога те се договарят за много продължителни периоди и могат да се предоговорят едва след това, разбира се, ако към този момент е налична реалистична алтернатива. При подобни дългосрочни взаимоотношения настъпват горните затруднения не само за отделния работодател, но и за всички останали, които не могат да се възползват от гъвкава работна сила (*Уолърстийн*, 2022, с. 22). С постепенното освобождаване в епохата на европейското Възраждане от ограниченията на тези традиционни институции се слага началото на това, което по-късно ще бъде наречено пазар на наемния труд, където работодателите могат да наемат необходимите им работници от голямата група хора, предлагащи труда си на онзи, от когото биха получили най-голямо възнаграждение. При всички предимства, които подобна пролетаризация на масите носи на капиталистите, според *Уолърстийн*, е учудващ не фактът на голямото ѝ разпространение, а напротив – че в последните столетия процесът е напреднал по-малко от традиционно допусканото (*Уолърстийн*, 2022, 22 – 23). И тук в обяснителната схема на автора се подчертава особената роля на колективистично организираните домакинства, отношенията в границите на които предопределят решенията на индивидите дали да предлагат работната си сила на пазара на труда или не. „При историческия капитализъм, както и при предишни исторически системи, хората са склонни да живеят живота си в рамките на относително стабилни структури, които споделят общ фонд от текущи доходи и акумулиран капитал ... Хората, които се стремят да оцелеят, отчитат всичките си потенциални доходи, независимо от техните из-

точници, и ги оценяват от гледна точка на реалните разходи, които трябва да направят. Те се стремят поне да оцелеят; след това, с нарастването на доходите, да се насладят на начин на живот, който намират за удовлетворяващ; и в крайна сметка, с още повече средства, да влязат в капиталистическата игра като акумулатори на капитал“ (Уолърстийн, 2022, с. 23).

На тази основа, твърди Уолърстийн, вземайки под внимание домакинската социална структура на работническата класа, капиталистическата система започва да налага в културата обществените разлики между производителен и непроизводителен труд. Най-общо производителният труд е този, срещу който се получава доход на пазара на труда, докато непроизводителни са всички останали видове труд, независимо колко необходими са те за човешкото битие в действителност. Непроизводителен труд е включително работата просто за препитание – не създава излишък, който може да се предложи за размяна и самата тя не е комодифицирана. Производителният (наемният) труд се извършва по правило извън домакинството, на „работното място“, докато домакинството е мястото, където се осъществява непроизводителна работа (интересен в този контекст е фактът на съпротивата на множество висши фирмени ръководства през последните години срещу работенето от дома (т.нар. home office), дори когато съвременните технологични възможности правят това по-удобно и ефективно в сравнение с неоправданото всекидневно посещение на „офис“; психологическото възприемане на „сериозността“ на извършваната работа очевидно продължава да се влияе от стереотипа на индустриалната епоха за същинското производство, което се осъществява извън дома; срв. освен това с нуждата от „структуриране на времето“, изследвана в рамките на т.нар. транзакционен анализ в психологията (вж. Бърн, [1964] 2022). Това мислено разделение между видовете труд с производителен и непроизводителен характер води до затвърждаването на съответни социални роли – наемният труд традиционно се извършва от пълнолетните мъже, глави на семейства, докато непроизводителният (от гледна точка на пазара) труд е оставен на жените, възрастните и понякога на децата в семейството (Уолърстийн, 2022, с. 24).

Към специфичната структура на колектива на семейството, която историческият капитализъм утвърждава, Уолърстийн причислява и общоприетите представи за удължено детство (юношество) и за времето на излизане от работната сила – пенсионирането. Обикновено тези концепции се разглеждат през призмата на социално извоювани права на части от населението, но според гледището на Уолърстийн става дума за промяна на „етикета“ на определени видове труд – от производителен в непроизводителен. Всичко, което младите или по-възрастните допринасят в дейностите на семейството, се счита или за форма на забавление, или просто за приемливо допълнение

при положение, че са освободени от тежобите на „действителния“ труд.

Горните обстоятелства обясняват в голяма степен твърдението на автора, че комодификацията на труда и днес далеч не е в размерите, които обикновено ѝ се приписват. Ако в сумата на цялото световно население се изчисли процентът на домакинствата, които получават повече от половината от реалния си доход от наемен труд, дялът им ще се окаже изненадващо малък. За да разясни по-задълбочено причините, Уолърстийн прибягва до интересите на капиталистите, които се стремят да плащат по-ниски възнаграждения за наемния труд. Докато едно напълно пролетаризирано домакинство (или индивид) разчита единствено на дохода от наемен труд за посрещане на всички свои нужди, дадено *полупролетаризирано* домакинство (в което реалният доход се допълва от домашното производство за собствено потребление или други източници с неформален пазарен характер) се осланя само частично за оцеляването и възпроизводството си на заплатите от наемен труд. С други думи, членовете на не напълно пролетаризираните домакинства ще са готови да приемат работа като наемни служители срещу по-ниски възнаграждения, тъй като просто се нуждаят от паричен доход за осъществяването на определени сделки, но този доход не е критичен за оцеляването и възпроизводството им. Изводът на Уолърстийн е, че работодателите предпочитат да наемат хора именно от полупролетарски домакинства, за да плащат по-ниски заплати. Нещо повече, авторът твърди, че принадлежността на значителен дял от наемните работници към полупролетарски, вместо към изцяло пролетарски домакинства е устойчива особеност на историческия капитализъм (*Уолърстийн, 2022, 26 – 27*). От тази перспектива може да бъде направен опит за обяснение на обществените порядки в стопанствата на социалистическите страни (т.нар. държавен капитализъм), където съзнателно или несъзнателно (като трудно преодолим остатък от предишните социални условия) голяма част от населението е оставено от управляващите да има достъп до продоволствия по линия извън системата на наемния труд, с които да допълва стандарта си на живот над разполагаемото срещу заплащане в магазинната мрежа. Поддържаните паралелно с формалната заетост лични селски стопанства, дребни производства извън контрола на държавата и официалните пазари, прословутата практика на масово дребно или по-едро присвояване на продукцията от работните места позволяват на широки слоеве от населението да работят срещу по-ниски официални доходи и въпреки това да се радват на нелошо за времето материално равнище на живот.

Според Уолърстийн в историческия капитализъм работодателите нямат интерес от прекомерна пролетаризация на масите и заради политическата мощ, която тези прослойки биха придобили с широкото осъзнаване на класовите си интереси. За тази цел влиятелните съсловия на капиталистите не

само насърчават разделението на труда по пол и възраст (така че голяма част от него да остане извън формалния пазар на труда), но и работят за признаването на културната идентичност на определени етнически групи, за които обществото приема, че са характерни определени видове труд, специфични роли в работната сила и съответно различни нива на реални възнаграждения. Конструираната етническа или културна принадлежност всъщност затвърждава социалните модели на полупролетарско съществуване на домакинствата, намалявайки средното ниво на заплатите, които работодателите са принудени да плащат, но и разделяйки работническата класа на групи с противоречащи си интереси, което отслабва политическата опасност от революционна промяна на властовата структура (*Уолърстийн, 2022, с. 27*). Тъй като работната сила постоянно се опитва да увеличи своя дял от произвеждания излишък в капиталистическата система, работниците се стремят да разширяват комодификацията на своя труд, като заменят елементите от производствените процеси на домакинствата, носещи ниски реални доходи (например дребното стоково производство), с наемен труд като източник на препитание. Т.е. една от главните сили, задвижващи пролетаризацията, е именно световната работна сила. „Работниците разбират, често по-добре от техните самопровъзгласили се интелектуални говорители, колко по-голяма е експлоатацията в полупролетарските, отколкото в напълно пролетаризирани домакинства“ (*Уолърстийн, 2022, с. 35*).

Следващото емпирично обстоятелство, което Уолърстийн използва в своето обяснение на трудовите взаимоотношения в рамките на историческия капитализъм, е, че географският обхват на системата на капитализма постоянно се разширява с течение на времето. Включването на нови зони в световното социално разделение на труда се осъществява постепенно. Често причините за това се търсят в технологичния напредък (подобренията в транспорта, комуникациите и сигурността снижават разходите за добавянето на все по-отдалечени зони към ядрото на системата), както и в необходимостта от нови пазари за произвежданите стоки (*Уолърстийн, 2022, 36 – 37*). В действителност обаче значението на новоприетите в системата региони като купувачи на продуктите, произвеждани в ядрото, е силно надценено, тъй като те рядко се интересуват от последните пазарни нововъведения поради особеностите на различната си култура, а и вследствие на ниската покупателна способност на населението. По-силно изразена е тенденцията ядрото да търси продуктите на останалата част от света, отколкото обратното, въпреки наличието на изключения. Исторически, когато нови територии са завладявани военно или приобщавани политически и културно, предприемачите от ядрото се оплакват от липсата на достатъчно пазари за продуктите им в новите области и „използват колониалните правителства, за да „сздават вкусове““ (*Уолърстийн, 2022, с. 37*).

Според Уолърстийн водещата причина за поетапното разширяване на географското разпространение на капитализма е по-скоро търсенето на евтина работна ръка, която да осигури запазването на маржа на печалбите на предприемачите. Тук е моментът да се отбележи връзката на аргументационната линия на автора с Рикардовия закон за намаляващите печалби, възприет изцяло и в Марксовия икономически анализ на противоречията и дългосрочните тенденции в развитието на капитализма (срв. със *Седларски, 2021*; *Леонидов, Седларски, 2017*). В теоретичната конструкция на Рикардо с нарастването на населението на една страна и съответно с необходимостта от по-големи количества хранителни продукти за изхранването му възниква принудата в обработка да се включват земи с все по-ниско плодородие, тъй като най-качествените участъци земя, които са използвани от най-рано в селското стопанство, вече не могат да осигурят достатъчно продукция. Така в аграрното производство поетапно се включват земи с все по-ниско качество (по-ниска продуктивност), което става причина за впечатлението, превърнало се по-късно в един от основните постулати на неокласическата икономическа теория, че земята и останалите фактори на производството проявяват намаляваща пределна продуктивност с увеличаването на влаганото в производството количество (срв. със *Седларски, 2015, 86 – 112*). Добавянето към обработваемите площи на участъци с все по-ниско качество води до нарастващи ренти за собствениците на по-качествените земи (разликата в продукцията от едно и също количество труд, приложен към плодородна и неплодородна земя, се присвоява от собственика на плодородната земя под формата на рента). Увеличаващите се рентни плащания облагодетелстват класата на едрите поземлени собственици, оскъпяват изхранването на работниците (и съответно повишават минималните заплати, които предприемачите са принудени да изплащат) и така понижават маржовете на печалба за класата на индустриалците. От рикардианска гледна точка, следователно, включването в обработка на нови земи в региони извън ядрото при ниски транспортни разходи, увеличава изобилието от плодородни земи, намалява рентните плащания и увеличава съвкупните печалби за индустриалците в системата (същият ефект се постига и с увеличаване на интензивността на обработката на земята, т.е. с повишаването на плодородието (производителността) на земята чрез прилагането на технически средства, продукт на технологичния прогрес). Логиката може да бъде продължена и към следващия фактор на производството – труда в съвременните капиталистически условия. Необходимостта от включване на все повече работна ръка за „окомплектоването“ на нарастващия капитал с труд, принуждава предприемачите в ядрото да наемат оскъдните останали работници с все по-ниски способности и продуктивност, като същевременно изплащат все по-високи заплати на най-производителните си служители за по-голямата

им ефективност (логическо построение, което води до стандартното не-окласическо обяснение за по-високите възнаграждения на служителите във високоразвитите стопанства в сравнение с развиващите се икономики, срв. с *Джанг*, 2015). Предприемачите биха се опитали да намалят разходите си за труд като присъединят работна сила извън ядрото (или като направят производството по-капиталоинтензивно, първоначално чрез механизация, а в последните години чрез нарастваща роботизация и приложение на изкуствен интелект).

Уолърстийн отбелязва, че в исторически план населението на почти всяка присъединявана към капиталистическата система зона от земното кълбо първоначално попада в най-ниската категория в глобален план по отношение на получаваните реални доходи. В тези зони към момента на присъединяването им не само липсват напълно пролетаризирани слоеве, но процесът на пролетаризация впоследствие в действителност се възпрепятства, за да не се разруши полупролетарската структура на семейството, подкрепяна от съответната местна култура. „Напротив, политиките на колониалните държави (и на пререструктурираните полуколониални държави в тези присъединени зони, които не са официално колонизирани) ... включват комбиниране на данъчни механизми, които принуждават всяко домакинство да се занимава с някакъв наеман труд, придружено с ограничения на движението или принудително разделяне на членовете на домакинството, което намалява значително възможността за пълна пролетаризация“ (*Уолърстийн*, 2022, с. 37). По мнението на автора периодите на присъединяване на нови региони към капиталистическата система съвпадат исторически с фазите на стагнация на световното стопанство и могат да бъдат обяснени тъкмо като противодействие на намаляването на маржовете на печалбите вследствие от покачването на заплатите на все по-пролетаризираните работници в ядрото. В резултат работните процеси на наемния труд от типа на тези, осъществявани във фабриките, са по-малко разпространени глобално като дял от цялата извършвана работа, отколкото се допуска обикновено, като се има предвид увеличаващата се маса на домакинствата по света, включени в капиталистическата система (*Уолърстийн*, 2022, с. 38).

Всъщност, твърди авторът, при всички опити в историята по политически път да се повдигне равнището на съвкупното търсене в развитите икономики (т.е. да се увеличат трудовите възнаграждения, социалните трансфери и да се приложат други лостове на държавното преразпределение на блага), едновременно се извършва разширяване на глобалната капиталистическа система, за да обхване допълнително население с ниски доходи, като по този начин се компенсират увеличените разходи на производителите и се запазват равнищата на печалбите (срв. с противодействащите тенденции на намаляването на печалбите у Маркс, срв. също с Рикардо, вж.

Леонидов, Седларски, 2017). Това разширяване се осъществява или като в съществуващите капиталистически страни селското население се превръща в градски пролетариат (наемни работници), или като към световната капиталистическа система се добавят цели народи, които до този момент водят аграрно съществуване и практически самозадоволяват материалните си потребности. Трети възможен способ за запазване на нивата на печалбите е добре познатият в настоящето процес на ускорено технологично развитие на потребителските продукти и създаването на нови привлекателни модели изделия, около които се оформят монополистично конкурентни производства със значителни маржове на икономическа печалба. Но и технологичните нововъведения предполагат предварителна работа в културната сфера на обществата с цел реализация на възможностите за монополно положение – изменение на традиции и вярвания, навици и социални конвенции, често със съдействието на държавни структури. Предприемачите с творческо въображение могат да разчитат на значителен пазарен успех само след подготовка от този род. Разбира се, всеки от трите подхода има ограничения. Те са очевидни в дългосрочен план в случаите на присъединяването на нископлатена селска работна сила, която в отделното общество и по света вече е изчерпала своя демографски потенциал. Привличането на класата на градските маргинали (чиято многолюдност, обратно, нараства стремително в днешните големи градове) като евтини работници, от своя страна, е непосредствено нискоефективна стратегия, тъй като те са се озовали в това социално положение поради някаква форма на несъвместимост със системата и дори представляват нарастваща заплаха за устойчивостта ѝ (Уолърстийн, 2022, 135 – 136, срв. с концепцията за *опасните класи* у Маркс).

В това отношение е съществена ролята на държавата. От една страна, тя насърчава разширяването на редиците на наемния труд, тъй като изисква плащането на фискални задължения от населението в парична форма (срв. с т.нар. държавна теория за парите на немския икономист Георг Фридрих Кнап от началото на XX век, (вж. Седларски, Егберт, Тодоров, 2024), принуждавайки семействата да се стремят да придобият поне част от дохода си на трудовия пазар. От друга страна обаче, съдействайки според Уолърстийн за прокарването на интересите на едрата капиталистическа прослойка и защитавайки натрупването на капитала, държавата често възпрепятства пролетаризацията в пълния ѝ потенциален обхват, налагайки географски ограничения на заселването (вж. т.нар. жителство във времената на плано-вото стопанство у нас) или подтиквайки родствените групи да запазят традиционните си занимания и вътрешни колективни задължения.

Държавната организация, включително в по-ранните ѝ форми, се явява инструмент за канализиране на производствените отношения (вкл. в смисъла, който Маркс влага в понятието). Тя последователно налага (легали-

зира), а след това забранява познатите в историята форми на недобровolen труд като робството, крепостничеството (дълговия пеонаж, принудителния сервитут) (*Уолърстийн*, 2022, с. 48). Формалните институции в рамките на държавно структурираното обществено управление съдържат правилата и механизмите за принудителното налагане (англ. enforcement) на техните норми към договореностите относно труда срещу заплащане, гаранциите за едната и другата страна по договорите, максималните и минималните насрещни задължения и пр. Исторически държавите влагат значителни ресурси в ограничаването на съпротивата на непокорните групи, от които се очаква да полагат труд. В същото време обаче извоюваните работнически права и привилегии в късния капиталистически период също са резултат от държавни регулации, които са били издействани от широките социални слоеве на наемния труд чрез политическото им влияние тъкмо върху функционирането на държавната машина (*Уолърстийн*, 2022, с. 48).

Интересна, макар и – както повечето застъпвани тези в книгата – далеч от уникална, е гледната точка на автора към големите промени в световната политическа и икономическа карта в хода на развитието на системата на историческия капитализъм. Продължавайки аргументационната линия за двукратната роля на държавата – подпомагаща и охраняваща процесите на натрупването на капитал, но и защитаваща чрез политическото представителство егалитарните интереси на по-широки слоеве от населението, Уолърстийн твърди, че капиталистите разчитат на структурите на собствените си държави, но и непрекъснато търсят лостове за ограничаване на действителната принудителна сила на тези структури, която може да бъде обърната и срещу тях под политически натиск. Именно за постигане на последното трупациите капитал стопански елити разчитат на възможността по всяко време да могат да заобиколят властта на собствената си държава чрез използването на властта на други държави. Разбира се, за да са в състояние да укрепят преговорната си позиция по този начин, никоя държава не трябва да е напълно доминираща в световната общност. Ето защо исторически постоянно се наблюдават различни форми на международен баланс на силите в резултат от променящи се съюзи, не позволяващи на никоя страна да може да налага волята си над всички други. В миналото, както и днес една от големите държави все пак успява да поддържа временно относително надмощие. Като примери авторът посочва хегемонията на Съединените провинции (Нидерландия) от средата на XVII век, на Великобритания от средата на XIX век и на САЩ от средата на XX век. Тези периоди настъпват след големи конфликти (обикновено с продължителност 30 години – Трийсетгодишната война между 1618 и 1648, Наполеоновите войни между 1792 и 1815 и двете части на голямата Световна война от 1914 до 1945 г.), завършили с поражение на съответния силен претендент за военна, културна и стопанска домина-

ция на света. Според Уолърстийн важната победа обаче е на икономическия фронт. Тя се заключава в това, че капиталистическите кръгове в победилата държава хегемон съумяват да постигнат временно по-висока ефективност в аграрното производство, търговията и финансите от своите конкуренти в другите силни държави и дори да завладеят пазари на техни територии (Уолърстийн, 2022, 53 – 54; срв. с много близките исторически обяснителни схеми у *Атали*, 2021 и *Далио*, 2022).

Хегемонията има кратък живот главно поради (отново) икономически причини. Факторите за по-голямата ефективност на предприятията в доминиона лесно биват копирани в останалите влиятелни страни, които поради закъснялото си развитие са облагодетелствани допълнително по отношение на разходите, тъй като не им се налага да амортизират остарели активи. Понеже „машината на капиталовата акумулация“ трябва да работи без прекъсване, едрите притежатели на капитал във водещата страна са склонни да плащат цената за продължителен мир на трудовия пазар под формата на социални отстъпки – вътрешно преразпределение на печалбите и осигуряване на възможности за вертикална социална мобилност, които намаляват печалбите, гъвкавостта на управлението на предприятията и в крайна сметка конкурентоспособността на водещата икономическа сила. Военните разходи за поддържане на хегемониалния ред също се добавят към рамковата издръжка на системата, която с технологичното и стопанското развитие на конкурентите става все по-скъпа. Военните разходи в доминиращата страна са били по-ниски преди началото на съответната голяма война, но не и в покъсния етап от развитието на световната система. Резултатът е автоматично действащ механизъм на баланс на силите, ограничаващ както слабите, така и силните държави, който дължи действието си на начина, по който капиталът се натрупва в условията на историческия капитализъм (Уолърстийн, 2022, с. 55).

Тъй като международната система формално се състои от междудържавни договорености, отделните държави под временния хегемон все пак имат известни възможности за влияние върху функционирането на световния стопански механизъм. Уолърстийн застъпва марксистката теза, че борбата между капиталистическите прослойки, действащи в глобален план, и световната работна сила често намира израз в стремежа на различни обществени групи да дойдат на власт в отделни по-слабо развити държави, надявайки се да приложат инструментите на държавната машина срещу капиталистите в по-влиятелните страни. Нерядко част от трупашите капитал в някоя по-малко развита страна и елементи от работната сила в друго, по-силно развито стопанство намират за изгодно в краткосрочен план да представят даден политически сблъсък като етнически (национален), вместо като класов. Според автора обаче, подобни „антиимпериалистически“

проекти като правило не успяват да мобилизират широка световна подкрепа и рядко постигат своите консервативни цели, ако не привлекат – дори само като идеологически компонент – темата за класовия конфликт (*Уолърстийн*, 2022, 56 – 57).

Аргументацията на Уолърстийн стъпва върху идеята, че консолидирането на етнически общности е успореден процес с формирането на работната сила в нововъзникващи или съществували по-рано държавни образувания, като то е свързано с относителната позиция на тези групи в йерархията на стопанските структури. В ситуации на изостряне на конфликта между съсловията, натрупващи капитал и по-нискостоящите – тези от работната сила, борбата приема външната форма на езиков, расов или културен сблъсък, понеже подобни особености обикновено отговарят точно на съответното класово съотнасяне. В крайна сметка сблъсъци от такъв тип обикновено също имат успех само, ако съумеят да използват емоционалния заряд на класовата борба и съответно да сложат ръка върху излишъка, създаван в капиталистическата система на производство (*Уолърстийн*, 2022, 57 – 58).

Разбира се, самата прослойка на натрупващите капитал не може да бъде напълно единна и между отделни нейни фракции и членове има непрекъснат конфликт, най-малкото заради конкурентния принцип на организация на пазарите. Пазарът представлява набор от правила и ограничения (институционален комплекс в терминологията на новата институционална икономика, вж. *Седларски*, 2013b). Политическите борби в контекста на световната икономика са в действителност противоборства за оформянето на институционалната структура на международния стопански ред и изграждането на единен световен пазар с конкретни характеристики. От една или друга комбинация от правила или ограничения биха се облагодетелствали съответно различни акумулатори на капитал. „Капиталистическият „пазар“ никога не е бил даденост и още по-малко константа. Той е творение, което периодично се пресътворява и коригира“ (*Уолърстийн*, 2022, с. 59; срв. със *Седларски*, 2011; *Polanyi*, 1944).

Тъй като винаги има опасност разместванията във властта в отделни държави вследствие на бунтове или въстания да се отразят на функционирането на пазарите и в други страни в международната система, обикновено „външни сили“ са заинтересовани да подкрепят статуквото в съответната държава, изгубила равновесие. Това, в общия случай, прави перспективите за успех на антисистемните бунтове незначителни. На горното обстоятелство се противопоставя, обаче, друга особеност на капиталистическата система. В нейните рамки намесата на капиталистическото съсловие и на държавата в ежедневието на работещата част от населението е несравнимо по-силна отколкото при предишни общественно-икономически формации. Стремещт за непрестанно натрупване на капитал създава натиск у акуму-

латорите му за постоянни нововъведения в организацията и географското местоположение на производствените дейности, „за увеличаване на количеството на абсолютния труд и за извършване на психо-социална реконструкция на работната сила. В този смисъл безредието, объркването и експлоатацията само нарастват за преобладаващата част от световната работна сила. В същото време социалният хаос възпрепятства мирните форми на социализация“ (Уолърстийн, 2022, с. 61; срв. с Хан, 2021). Като резултат готовността за бунт сред населението се засилва, въпреки песимистичните изгледи за успех на борбата. На това място анализът на автора звучи актуално и впечатляващо прецизно четири десетилетия след издаването на книгата в контекста на задълбочаващото се противопоставяне в обществата на развитото ядро, обострящите се „културни войни“ и намаляването на реалните доходи на преобладаващата част от работната сила през последните години (срв. със *Стиглиц*, 2020, 2016).

КАПИТАЛИЗЪМ, ТРАДИЦИОННИ КУЛТУРИ И УНИВЕРСАЛИЗЪМ

В отделна глава Уолърстийн развива тезата за капитализма като налагащ специфична култура в обществата на модерността⁵. С ирония авторът описва „прометеевския дух“ на историческия капитализъм, утвърждаващ схващането, че единствено той разпространява научната култура, за която проправят път неговите благородни деятели, в постоянна схватка с „традиционните“, *ненаучни* обществени представи. Това противоборство се представя като сблъсък между рационалността и свободата, от една страна, и суеверието и интелектуалното потисничество, от друга. Още от времето на класическата политическа икономия (срв. със *Седларски*, 2015) се правят алузии, че тази борба съвпада с въставането на буржоазния предприемач срещу старите управляващи от класата на земевладелската аристокрация. С такава идеализирана картина на световната културна борба в представите на широката публика в продължение на цели столетия се поддържа убеждението, че капиталистическата, пазарна „модерност“ е ново явление във времето, докато „традицията“ е стара и се явява отживелица като етап от непрекъснатия линеен прогрес на човечеството (Уолърстийн, 2022, 69 – 70). На следващите страници Уолърстийн излага специфичната идея, че множество „традиции“ или „култури“, съжителствали от времето на зараждането на историческия капитализъм в ареала на неговото разпространение, в действителност са конструктор на модерността, на различните относително скорешни институционални комплекси, приютили социалните взаимо-

⁵ „3. Истината като опият: рационалност и рационализация“ (Уолърстийн, 2022, 69 – 87).

действия на съвременния човек, а не представляват „по-първични“ форми. Разбира се, съществуват връзки на различните „традиции“ със съответен културен или идеен материал на групи от миналото, като тези разнообразни култури способстват за формирането на колективна идентичност на маси от хора и служат в политическите им борби с други в рамките на системата на капитализма, но в голямото мнозинство от случаите става дума за конструирани от самия исторически капитализъм социални реалности (срв. с *Бъргър, Лукман, 1996*).

По-горе беше описан механизмът, който се използва за организирането на подходяща по численост и характеристики работна сила, разменяща труда си срещу минимално възможното възнаграждение – формирането на общности от домакинства в периферията на глобалните икономически дейности, за които наемният труд не е основен или единствен източник на доходи. Често използван способ за постигането на тази цел е „етнизацията“ на определени начини на живот за големи групи хора, които възприемат като традиционни конкретни стопански роли и видове труд и съответно затвърждават своя самобитност под формата на собствени език, религия, набор от ценности, поведенчески модели (срв. с историческия процес на едновременно формиране на европейските национални държави в края на XIX век). Етнизацията (в смисъл на формиране на национални култури) на европейската, а по-късно и на световната работна сила се явява удобен инструмент за осигуряването в нужното време на необходимите професионални контингенти в различните пространствени – централни или периферни – зони на историческия капитализъм. Разпределението по дейности се изменя с времето и успоредно с него настъпват промени в етническата принадлежност на големи човешки общности, в съответните им културни характеристики и ценностни комплекси (*Волърстийн, 2022, 70 – 71*).

Тези процеси непрекъснато осигуряват достатъчен брой работници за всяка категория труд с подходящи нива на възнагражденията, за да може световната стопанска система да функционира и да противостои на тенденцията към увеличаване на заплатите. Парадоксално, но описаният механизъм води до по-голяма гъвкавост в професионалната принадлежност и предлагането на специфични видове труд – при възникване на нови потребности с изменението на икономическите условия предприемчиви общности водачи могат да поведат хората си към нови географски райони за приложение на труда им или да ги ориентират към нови сфери на професионална реализация. В същото време културните общности притежават вградени механизми за професионална социализация и обучение на работната сила, осъществявани в рамките на етнически обособените домакинства, без да се налагат допълнителни разходи на работодателите, работниците или на държавния апарат (*Волърстийн, 2022, 71 – 72*).

В представата на Уолърстийн привидно безкористният стремеж към „научно“ познаване на истината, който модерният свят налага като начин на мислене още от ученическата скамейка, е инструмент, изкуствена рационализация за постигане на универсалните цели на капитализма. Търсенето на истината, което се представя като основа на технологичния и социалния прогрес през последните столетия, в действителност е идеен параван за установяването на определени мисловни и социални йерархии, правещи възможно разпространяването на единната рамка от правила и регулации на капитализма върху все повече територии по света – изнасянето в периферията на някои неперспективни икономически дейности, слаби и контролируеми държавни структури в политическата сфера, ограничени от системата на международни отношения и пр. За тази цел се използват различни видове културен „тераформинг“ на регионите, където следва да се разпрострат капиталистическите отношения – първоначално християнски мисии и религиозно конвертиране на групи от местното население и налагане на европейски езици в официалното общуване, на по-късни етапи – възпитание и образование по определен начин, със съответни технологии и изграждане на специфични нрави, установяване на конкретни аспекти на правната рамка, заимствани от развитото ядро на капитализма. Този набор от дългосрочно ориентирани действия, осъществявани под военна заплаха или с използване на авторитети, подкрепяни в крайна сметка отново от военно надмощие, става познат в съвременното като „уестърнизация“ (позападняване) или „модернизация“.

За населението, което се подлага на този комплекс от промени, той е оправдан от желанието да се включи в потреблението на плодовете и споделянето на идеологията на универсализма (т.е. на капиталистическия социално-икономически ред) (*Уолърстийн*, 2022, 75 – 76). От перспективата на налагащите тази културна трансформация върху периферията мотивацията също изглежда ясна и логична. На първо място, целта е осигуряване на стопанска ефективност. Хората, които споделят дадени културни норми и мисловни карти на действителността (срв. с *Denzau, North*, 1994; *North*, 2005), могат да функционират добре като участници в производството и размяната по правилата на ядрото на капиталистическата система. Съответно съществуващите алтернативни (традиционни, примитивни) културни норми следва да бъдат постепенно унищожавани (срв. с идеята за циклично повтарящите се в историята типове взаимодействия между цивилизациите и техните периферии у *Тойнби*, 1995). Втората цел, разбира се, е политическата сигурност за глобалната пазарна система. Последователното възпитание на местна интелигенция (вж. отново *Тойнби*), която споделя ценностите на ядрото и систематично се позиционира като елит, който ги разпространява сред местното население, е начин да се понижи опасността от организирана съпро-

тива срещу налаганата обществена система. Не на последно място, както свидетелстват множество исторически примери, в такива случаи се проявяват високомерието и привидното превъзходство на културно-стопанските колонизатори, принуждаващи изостаналото население да приеме техните по-висши (по-ефективни) норми на социална организация. Тази инициатива може да дойде и от самото население заради привлекателността на постигнатите в развитото ядро материални и културни постижения (*Уолърстийн*, 2022, с. 76).

Осигуряваният по горния начин универсализъм помага да бъдат канализирани усилията на буржоазните и други средни слоеве в страните извън ядрото в посоки, които способстват силното обвързване с глобалните процеси на производство и потребление и необходимото устойчиво сцепление на международната система от държави за по-ефективно натрупване на капитал. Постепенно възниква глобална буржоазна култура със съответно приспособяване към всеки национален контекст – нейната роля изпъква ясно с оглед на еднотипното приложение на науката и технологиите, проявявайки се включително на нивото на поддържането на подходящите политически убеждения и теоретични построения в обществените науки (*Уолърстийн*, 2022, с. 77).

Тъкмо тази универсална културна рамка, която асимилира трудещите се в различните области на световното разделение на труда, е един от основните носещи конструкти на историческия капитализъм в процеса на развитието и разширението му върху цялото земно кълбо. Демонстративната подкрепа на идеите на прогреса и модернизацията и съпътстващите ги ценности се превръща навсякъде в статусен белег за принадлежност към високите обществени слоеве – повече, отколкото някои конвенционални ефективни ориентирани за личното поведение и убеждения. В името на интелектуалното освобождение от ретроградните, свързани с местни култури и религиозни традиции мисловни рамки и възприемането на прогресивни, основани на науката, представяни като наднационални идеологически схеми и скептицизъм се осъществява – много често доброволно поканен – с помощта на специално подготвяната за целта регионална интелигенция – културен империализъм (*Уолърстийн*, 2022, с. 77).

Историческият път на рационализация (разомагьосване на света в словоупотребата на автори като Макс Вебер и Емил Дюркем, срв. със *Седларски*, 2011; *Polanyi*, 1944) изисква изграждане на класа от специалисти рационализатори (учени, преподаватели, администратори, технолози). С времето тази класа се разширява по необходимост поради сложността на формираната обществена капиталистическа система на междуличностни отношения и поддържащите я технологии. Специалистите рационализатори се явяват част от буржоазията и претендират за дял от разпределението

на излишъците. Те натрупват предимно човешки капитал – притежавайки често само ограничени количества физически активи – който съумяват да предадат на поколенията си чрез улеснен достъп до елитно образование и престижни работни места. В условията на привидна меритокрация и равенство на перспективите това унаследяване на възможности се представя като успешна вертикална социална мобилност, резултат от специални постижения (за критично разглеждане на често прикритите ефекти от външно меритократични политики вж. *Седларски, 2023; Carvalho, 2022*). С други думи, в капиталистическата действителност меритокрацията затвърждава съществуващите йерархии. Важно е да се отбележи, че идеологията на меритокрацията осигурява индивидуална мобилност в широк мащаб, дори мобилността на цели етнически или професионални групи в рамките на работната сила, без обаче да се променя съществено общата структура на световното икономическо разпределение на труда. Този ефект се постига чрез противодействие на възходящата мобилност с разширяване на най-ниския слой работещи по пътя на приобщаване на нови географски области и населението им или чрез умело поддържане на различни темпове на растеж на определени демографски групи (*Уолърстийн, 2022, 77 – 78, 96*).

Според Уолърстийн „научната култура“ на модерността обосновава дейността и претенциите за високи доходи на интелектуалната буржоазна класа. Налаганото в общественото съзнание гледище е, че класата на интелектуалците създава предпоставките за непрекъснати технологични иновации (основа за непрестанния прогрес, прокламиран от капитализма), както и систематично съдейства за унищожаване на пречките пред постоянното повишаване на производствената ефективност (срв. с *Жулиен, 2003; Хемпдън-Търнър, Тромпенаарс, 1995*). Тези резултати са представяни като благодетелстващи всички членове на обществото в непосредственото настояще или поне в обозримото бъдеще: „Така научната култура се превръща в братския код на световните акумулатори на капитал“ (*Уолърстийн, 2022, с. 78*).

От перспективата на анализа в „Историческия капитализъм“ научната култура се явява не просто форма на рационализация, а специфична социализация на служителите във всички институции на съвременния капиталистически социум. В контекста на класовата парадигма използваният от научната култура език сближава класово представителите на високите слоеве на професионалните общности, пресявайки в процеса на издигане „неблагонадеждни“ кадри, които биха могли да имат колективни бунтовни намерения. Самата култура се явява удобно средство за формиране на служители с близки личностни характеристики и се представя като тясно обвързана с концепцията за меритокрация. Всъщност идеологиите на меритокрацията и научната култура удобно прикриват редица същински процеси в основата на историческия капитализъм. Булото на външния култ към рационал-

ността замъглява ирационалността на стремежа към безкрайно натрупване (Уолърстийн, 2022, 78 – 79).

Горните идеологии, както и общият дух на универсализъм в съвременната култура са проблематични, според Уолърстийн, тъй като на практика те се налагат от властимащите в културно, политическо и икономическо отношение. „Универсализмът е предложен на света като дар от силните за слабите“ (Уолърстийн, 2022, с. 79). Получателите са изправени пред алтернативата или да приемат подаръка, признавайки, че се намират по-ниско в някаква културна йерархия от подаряващите, или да отблъснат даряващата ръка, като по този начин се лишат от евентуално ефективен инструмент за борба с действителната власт на акумулаторите на капитал от ядрото. Уолърстийн вижда в избуяващите социални движения за съвременен културен „ренесанс“ в различни части на света свидетелство за нееднозначното отношение на привилегированите съсловия в отделните страни към интелектуалната догма на универсализма. Те се раздвояват между радушното ѝ приемане и проповядване в собствените общества и гневното ѝ отхвърляне поради съдържащото се в нея признание за културна подчиненост. Самото понятие „възраждане“ идва да изтъкне едновременно както съществуването на предишна висока културна традиция, така и културната малоценност в модерната епоха на съответното общество. Но и антисистемните движения, които авторът счита за политически изразители на интересите на работната сила, също се озовават в културния капан на горното двояко отношение. Те възприемат в борбата си за унищожение на капиталистическата система идеологически елементи от Просвещението, което обаче е продукт тъкмо на универсалисткия светоглед. Така стратегиите и целите им произтичат от идеите на управляващите класи и всъщност подкрепят в омагьосан кръг дълговечността на капиталистическата социална организация (Уолърстийн, 2022, 79 – 80).

В действителност повсеместната доминация в областта на културата на акумулаторите на капитал постепенно води системата към все по-силно очертаваща се криза. Причината е, че процесът на „комодификация на всичко“ е напреднал почти до крайната си точка, доближавайки се до всеобхватно разпространение в човешкия живот на описаната от Адам Смит „естествена“ склонност „да [се] обменя, заменя и разменя един предмет срещу друг“, която обаче никога по-рано в историята не се е проявявала в настоящия мащаб и задължаваща сила (срв. със Седларски, 2018, 2013а, 2009). Уолърстийн възприема позицията на Маркс, че наблюдаваната на повърхността пазарна размяна прикрива действителните обществени производствени отношения. За разлика от местното пряко (насилствено) присвояване на излишъка от труда, характерно за по-ранните обществено-икономически формации на робовладелството и феодализма, индиректното

пазарно присвояване в рамките на глобалната система на капитализма се забелязва и разбира по-трудно от непредубедения наблюдател. Освен това присвояващите не са малко на брой конкретни субекти, а географски и социално разпръснатата мрежа от пазарни участници и затова е по-сложно организирането и прицелването на съответна политическа съпротива. Но според Уолърстийн именно защото пазарът измерва стойността в парична форма, той в действителност разкрива по-добре размера на отнеманото (очевидно на това място авторът избягва задълбочаването в проблемите около дефинирането на стойността, които, както е известно от историята на икономическата мисъл, придобиват фундаментален за стопанската наука характер още по времето на Маркс⁶). Прослойката на акумулаторите на капитал се опитва да противодейства на прозрачността на процесите по присвояване, която става все по-голяма с пролетаризирането на нарастваща маса от населението. За целта капиталистите като класа полагат, според автора, колективни усилия за забавянето на въвличането на домакинствата изцяло в стоково-парични отношения и комодифицирането на всички видове труд, тъй като те правят по-отчетливо видимо движението на излишъците. Разбира се, в това начинание акумулаторите се увенчават с променлив успех отново поради едно от главните противоречия на капитализма: интересите на акумулаторите на капитал като класа влизат в конфликт с индивидуалните интереси на всеки един от тях, които предопределят непосредственото им поведение (Уолърстийн, 2022, 84 – 85).

Специфичен нов акцент в сърцевината на универсалната култура на капиталистическа система е идеята, че индивидът се явява същинският субект на историята. Подобна представа се налага за първи път в идейното наследство на човечеството и съответно поражда характерната социална ситуация на съвременето. Тя се отличава, от една страна, с едновременното впрягане на силата на индивидуалната инициатива и егоистичния интерес за бурното развитие и поддържането на непрекъснатото функциониране на системата, а от друга – с разпалването на повсеместна конкуренция на всеки с всеки, която разкъсва социалната тъкан на обществата и заплашва дълговечието на самия капиталистически строй. Огромна част от интелектуалната енергия на икономисти, социолози и антрополози през последните столетия е посветена и на едната, и на другата тенденция в капиталистическия социален ред. Новата културна употреба на „мита за Прометей“, която откриваме подробно изложена от Смит, през Мил, Фон Мизес и Хайек до Фридман, се

⁶ „Стойността предметност на стоките се различава от вдовциата Куикли по това, че човек не знае къде да я хване. В права противоположност на сетивно грубата предметност на стоковите тела, в тяхната стойностна предметност не влиза нито атом природно вещество. Затова ние можем да обръщаме и разглеждаме всяка отделна стока, както си искаме — като нещо стойностно тя си остава неуловима“ (Маркс, 1950).

явява стимул и осигурява социална легитимация и награда за всички, които дават простор на въображението, талантите, усилията и амбицията си, за да постигнат по-голяма ефективност в реализирането на индивидуалните си цели, подреждани от „невидимата ръка“ в матрица на просперитет за цялото общество. И тук е без значение към коя класа принадлежи предприемчивата личност – свободата и възможностите са достъпни и за работниците, и за едрите собственици на капитал. В действителност силата на формалните политически и социални организации, възникнали у западните народи, се гради тъкмо на освободените индивидуални енергии на всички членове на обществото. Принос за това имат дори антисистемните и антииндивидуалистичните по своята философия организации на модерността. Те произвеждат „социално конструирана надежда“ за масите, като по този начин, парадоксално, поддържат продължителното съществуване на самата система.

На свой ред особено втората тенденция привлича вниманието на бележити социални критици – от социалистите утописти във Франция, немските икономисти историци, Маркс, Полани, до Фром, Пътнам и плеяда други съвременни мислители в рамките и извън икономическата наука. Индивидуалистичната идеология на историческия капитализъм поставя постепенно разширяващи се части от населението в постоянна лична надпревара във все по-голям кръг социални ситуации докато се стигне до днешните общества на изтощавашо състезание на всеки с всички останали по отношение не само на богатство, но и на „успех“, социален статус, показно потребление, жизнени стилове, търсене на одобрение от останалите чрез демонстриране на добродетели и пр. (срв. със *Седларски*, 2020, 2019; *Frank*, 1985; *Веблен*, 2016). Последниците от това целенасочено премахване на историческите културни и институционални прегради пред индивидуализма и егоизма, както и рисковете, които носи за имплозия на организирания съвместен човешки живот, са видими днес по-ясно, отколкото по времето на написването на „Историческия капитализъм“ (срв. със *Седларски*, 2022b).

Принципната възможност за постигането на работещ баланс между стимулиращата и разрушаващата сила на освободения индивидуален потенциал в историята е централна тема както още за най-ранните консервативни, така и социалистически обществени деятели и движенията им. Никое от тях обаче не води пряка борба за отмяна на този, както го нарича Уолърстийн „геокултурен дневен ред“, а в дългосрочен план по-скоро са се приспособили към него и се опитват да го използват в свой интерес (*Уолърстийн*, 2022, с. 141).

Според автора постигнатото привидно работещо равновесие между градивните и разрушителните тенденции на индивидуализма се дължи на едновременното действие на две противоположни, но и допълващи се практики. Едната е универсализмът като „морална хомогенизация на чо-

вечеството“ (Уолърстийн, 2022, с. 142). Според тази концепция хората не само имат еднакви човешки права, но и споделят общи поведенчески наклонности. Следователно отношението на капиталистическата цивилизация към идеята за привилегии на някои групи или дори към възможността определени индивиди да имат принципно по-високи резултати в някакви дейности е антагонистично. Срещу този набор от представи и налагани съответни организационни форми, обаче, се изправя практиката на негласното биологично и културно йерархизиране в глобалното разделение на труда тъкмо с обосновката, че определени общности се справят по-добре с дадени дейности. Едновременното възприемане на тези два противоречиви аспекта на идеологията на капитализма, от гледната точка на Уолърстийн, се стабилизира през последните две столетия. „Двете страни на монетата“ на индивидуализма – отприщените от него творчески енергии и предприемчивост и неограничената конкурентна борба на всекиго срещу всички останали като че ли раждат горните противоположни практики, които ограничават крайностите и запазват равновесието в геокултурния дневен ред в някаква степен. От своя страна, представата за ефективно действаща меритократична система отхвърля подобен конфликт между противоположните ефекти от индивидуализма, тъй като именно неовладяното състезание на всички с всички други е източник на характерната за капитализма инициативност и всяка привидна привилегия е всъщност резултат от по-високите постижения на група хора спрямо останалите в среда на равни възможности. С други думи, водещите в стопанско отношение прослойки са извоювали по естествен път позициите си. Едновременно с това подобно обяснение осветлява и причината бедните да бъдат в дъното на социално-стопанската йерархия – дори при предлаганите им възможности те не се възползват, демонстрирайки ниска инициативност. Губещи са в глобалното съревнование, понеже дори да не са биологично, то със сигурност културно са по-малко надарени със способностите да се представят по-успешно. Победителите обясняват своите успехи с идеологията на универсализма, а положението на губещите се отдава на йерархичността в надареността със способности. Тези противоположни идейни конструкции налагат взаимни насрещни граници, предотвратявайки потенциални крайни развития. По такъв начин идеята за йерархичността на способностите възпрепятства прекаления егалитаризъм, който би заплашил позициите на натрупалите капитал, а представата за безпрекословния универсализъм се явява бариера пред възникването на подобни на кастовите структури, които на свой ред биха били проблем за функционирането на капитализма, тъй като биха блокирали каналите за социална мобилност на трудовия ресурс, използван от капиталистите за по-нататъшно натрупване (Уолърстийн, 2022, 142 – 143).

По мнението на Уолърстийн описаният уравновесяващ механизъм се натъква на ограничения, произтичащи от тенденцията за постоянно нарастване на претенциите към държавата и невъзможността те да бъдат удовлетворени по принцип. Става дума отново за конфликтни интереси при акумулирането на капитала, които имат за резултат противоречие и при легитимирането на политическата власт. Непрекъснато растат очакванията към държавната система за придвижване към някаква форма на егалитарен идеал, придружени с едновременно растящи очаквания за по-ярко изразена кастова йерархия от неегалитарен тип.

Постепенно двете тенденции започват да се проявяват все по-видимо в своята противоположност, вместо да се ограничават една друга. Уолърстийн използва като свидетелство дебатите от времето на написването на книгата относно културния дневен ред на образованието – ключов пропагандатор на капиталистическата геокултурна матрица. От една страна, стои подкрепата за универсализма на човешката култура като водещ принцип при изграждането на учебното съдържание. Все повече обаче започва да се поставя и въпросът, дали при това не става дума за принудителното налагане на специфичния универсализъм на господстващите прослойки. На универсализма се противопоставя стремежът за утвърждаване на „мултикултурализъм“, който обаче може да се схваща като водещ до повсеместна културна дивергенция, която именно следва да се преодолее в глобалното образование. В случай, че е валидно гледището за индивида като *субект* на историята, би трябвало привилегированото положение в обществото да се получава вследствие на универсално дефинирани заслуги и постижения. При положение, че – обратно – възприемем перспективата към човека като *обект* на историята, би следвало на хората от социалните низини да се осигурят възможности, от които обществото ги е лишило, с цел да се подобрят техните резултати. Уолърстийн безпогрешно улавя разгарящия се с особена острота в последните години на Запад дебат, станал основа и на т.нар. културни войни, в които „нечуващите“ страни са „все по-мобилизирани политически и културно“ (Уолърстийн, 2022, 143 – 144).

Нарастващият натиск върху политическата легитимност на държавната власт и неуспехът да се намери решение за горната дилема подкопават убедеността в гарантираността на прогреса. Този срыв във вярата в прогреса на свой ред също се превръща в елемент от „дилемата на геокултурната програма“. През последните десетилетия представите за индивида като неизменен главен субект на историята избледняват и хората започват да се обръщат за защита към различните социални общности, на които принадлежат. „Новата геокултурна тема вече е обявена: това е темата за идентичността, инкрустирана в едно много неуловимо понятие, наречено „култура“ или по-точно „култури“ (Уолърстийн, 2022, с. 148). И тук отново

се сблъскваме с противоречие: признаването на всички възможни идентичности е деклариране на равенство между всички култури, но към това се прибавя одобряване на стремежа към специфичност, а с него и на потенциално възникващите йерархии на културите по света. Лутайки се между тези две противоположни развития, хората ще променят дефинициите на групите, носители на съответните култури. От друга страна, понятието „култура“ предполага тъкмо непроменливост на тези междугрупови контури. Уолърстийн предвижда „експлозии във всички посоки“ (*Уолърстийн*, 2022, с. 149). Той очаква онеправданите в съвременната система култури да използват три политически инструмента за решаване на проблема за неравнопоставеността на своите групи. Първият инструмент се състои в утвърждаването на радикални различия. Вторият е финансирането на значителни увеличения на военната мощ. Третият е индивидуален, а не групов, и се заключава в решението за преместване в „по-висока“ култура на отделни хора – емиграция през границите на културите. Тези механизми са били прилагани и в миналото, но като елементи на борбата за държавни реформи или псевдореволюции за власт в рамките на държавните структури с цел да бъдат осъществени промени. В новите условия „колективната власт на индивидите“ се замества от „специфичната власт на колективите“ (*Уолърстийн*, 2022, с. 149).

Сред различните проявления на безредието, които авторът предвижда през десетилетията след написването на книгата, той не очаква нови националноосвободителни движения, така характерни за двадесетото столетие, които обаче вече са изчерпали своя исторически потенциал. На тяхно място Уолърстийн вижда едновременното разгръщане на горните три варианта, които той обозначава като „вариант Хомейни“, вариант „Саддам Хюсеин“ и вариант „хора с лодка“. Мнението му е, че и трите заплашват равновесието на глобалната капиталистическа система.

Пророчески звучи описанието на варианта Хомейни, който се доближава до цялостен колективен отказ да „се играе по правилата на световната система“ (*Уолърстийн*, 2022, с. 149). Ако този отказ е локално ограничен до единични случаи, опасността от него за глобалния ред може да бъде преодоляна с известни непренебрежими разходи, но ако той обедини големи маси и колективни ресурси, системата би могла да се срине. „Множество едновременни експлозии биха причинили хаос“ (*Уолърстийн*, 2022, с. 150).

При варианта, който Уолърстийн обозначава като „Саддам Хюсеин“ се изграждат силни, тежко милитаризирани държави, които си поставят за цел да се противопоставят със сила на развития Север. Дори на този етап доминиращите световни сили да могат да контрират военно подобни опити за еманципация на отделни представители на Юга, ако нарастващ брой държави поемат едновременно по този път, потискането им от страна на хегемона

би било затруднено и световната система би могла да се придвижи към хаос и ново равновесие.

Третият вариант, т.нар. хора с лодки ще има увеличаващо се значение през идните десетилетия, тъй като все повече хора от неразвитите стопанства на Юга ще преминават успешно границите на привлекателния в материално, социално и демографско отношение Север и трудно ще могат да бъдат връщани обратно или ограничени в стремежа им да проникнат в богатите страни. Наред с това авторът предвижда и непрекъснато понижаване на ефективността на функциониране на държавните структури в развития Север. Тези две тенденции ще доведат до разширяване на социалните зони на „Вътрешния трети свят“ в ядрото на световната капиталистическа система и изменения в демографския баланс там. Северноамериканският, а и във все по-голяма степен европейският континент вече съдържат големи „континенти на Юга“ в своите граници. Япония, като част от ядрото, е страната с най-високо издигнати юридически и културни бариери пред имиграцията, но и там традиционният вид на обществото трудно може да бъде удържан безкрайно дълго (*Уолърстийн, 2022, 150 – 151*).

Засилващите се процеси на демографска трансформация вследствие на отслабването на държавните структури ще станат причина за още по-стремително разграждане на тези структури. Според автора множеството дискусии в САЩ през двете десетилетия, предшествващи издаването на книгата, относно фрапиращите нива на престъпността, всъщност имат за цел прикрито да поставят на обсъждане горните тенденции. Уолърстийн предвижда множество граждански войни в страните на развития Север, като по негово мнение различни групи от населението вече усилено търсят специални протекции. Държавите обаче не са в състояние да ги предоставят поради невъзможността да ги финансират, както и поради отслабналата си легитимност. На мястото на държавната принудителна сила ще се разрастват частни охранителни и полицейски организации, гарантиращи сигурността на отделни културни групи, местни общности, корпоративни индустриални обединения, религиозни структури и престъпни синдикати. „Това не би трябвало да се определя като анархизъм; то по-скоро представлява детерминистичен хаос“ (*Уолърстийн, 2022, с. 151; срв. с Атали, 2021*).

Прогнозата на Уолърстийн е, че „капиталистическата цивилизация ще залезе“ (вж. пак там), като на нейно място – отчитайки познатото минало на световните системи – биха могли да се развият няколко потенциални исторически формирания. Първото възможно развитие може да се определи най-общо като неофеодализъм – „свят на парцелиран суверенитет, на значително по-автаркични (независими) региони и на местни йерархии“ (пак там). Тази форма на световна система е в състояние в значителна степен да балансира предстоящото да се случи в очакващите ни „размирни времена“ и

да запази постигнатите технологични възможности най-вероятно обаче, без да може да предложи подходяща среда за по-нататъшното им усъвършенстване. Натрупването на капитал, което задвижва настоящия глобален ред, повече няма да бъде от централно значение, но новият ред би бил евентуално още по-неегалитарен. Възможно е легитимацията му да се основава на „вярата в естествените йерархии“ както в предишни епохи (*Уолърстийн*, 2022, с. 152). Втората форма на възможно бъдеще се заключава във формирането на двукастово глобално общество, в което 20% от световното население съставлява горната каста на елита, държаща в подчинение като „обезоръжен пролетариат“ останалите 80% (срв. с принципа 80 – 20 на Вилфредо Парето, вж. *Седларски*, 2015, 189 – 197), като в рамките на горната каста е вероятно да се установят егалитарни отношения вследствие на споделените интереси. Тази формула Уолърстийн определя като „демократичен фашизъм“ и уподобява на провалената визия на нацистите в Германия, но не изключва в бъдеще да бъде направен опит за изграждане на ред с още по-тънка управляваща прослойка (*Уолърстийн*, 2022, с. 152). Третият, най-оптимистичен вариант за бъдещето е изграждането на крайно егалитарен световен ред, обсъждан от мислителите утописти през последните столетия, за който обаче вече действително разполагаме с необходимите технологични възможности. За неговата реализация ще е нужно всеобщо ограничаване на личното потребление (в противовес на варианта със социализация на бедността, която би направила тази формула политически неприложима).

На това място изпъква, първо, удивителната прилика с прогнозираните възможни развития на света след края на капиталистическата цивилизация в книгата на Жак Атали „Кратка история на бъдещето“ (*Атали*, 2021) и, второ, реалистичността на редица прогнози на Уолърстийн, доближаващи се до реалните събития, на които ставаме свидетели през годините от написването на „Исторически капитализъм“ до днес. Последните две десетилетия като че ли забързват разгръщането на предначертаното от автора бъдеще, увеличавайки значението на анализа му за разбиране на мястото ни в траекторията на световните развития от цивилизационен порядък.

КАПИТАЛИЗЪМ И ПРОГРЕС

Уолърстийн определя идеята за прогреса като централна за съвременния свят. В нея либерално настроените модерни хора намират главното основание за замяната на стария феодален ред с капиталистическата система, не позволявайки нищо да помрачи вярата им в безспирния световен напредък. В негово име се потушават последните огнища на борбата с пълната комодификация на всички аспекти на живота и се намират оправдания за очевидните недостатъци на капиталистическата организация – все пак

ползите значително превишават социалната цена⁷ (*Уолърстийн*, 2022, с. 89; срв. с *Райън*, 2022).

Широко разпространената аргументация на връзката на капитализма с прогреса може да се представи кратко както следва. При капиталистическата организация на производствените отношения ефективността на производството нараства осезаемо спрямо предишните и алтернативните форми на структурирането им, което води до увеличаване на съвкупното богатство. Дори при неравномерно разпределение на богатството и доходите хипотетично все пак е възможно да се преразпредели разполагаемото така, че всеки да получава много повече в сравнение с преди (срв. с критерия на Калдор-Хикс в нормативната икономическа теория, вж. *Седларски*, 2015, с. 348). Това дава основание на защитниците на капиталистическия строй не само да настояват, че системата му превъзхожда всички други обществени конфигурации, но и че тя е единственият „естествен“ вариант за организация на човешките стопански отношения. Тази теза е непосредствено свързана с убедеността в безотказното функциониране на ефектите на процеждане (англ. trickle down effects) в пазарни условия на богатството от по-заможните към по-малко облагодетелстваните, което може да се изведе като следствие от Смитовата концепция за невидимата ръка (*Уолърстийн*, 2022, 107 – 108; срв. със *Седларски*, 2020, 2019, 2018; *Schwartz*, 2004, 1994; *Шуорц*, 2023; *Layard*, 2005). Свидетелствата са навсякъде около нас: съвременният свят е по-благосъстоятелен от всички познати исторически епохи, технологичните постижения се трупат едно след друго през целия период на историческия капитализъм, а там, където той се е наложил пълноценно, държавите са най-добре развити в стопанско отношение, съответно индивидите се радват на по-добри условия на живот в конкретни материални измерения (*Уолърстийн*, 2022, с. 108; *Пинкър*, 2018).

Разбира се, научно-техническият прогрес изглежда безспорен. Историческият капитализъм е умножил многократно механичния коефициент на полезно действие на човешкия труд и всяко положено усилие носи все по-голяма възвръщаемост под формата на умножено количество, качество и разнообразие на произведените продукти. „Но ние не изчисляваме до каква степен това означава, че човечеството е намалило или увеличило общата вложена енергия, която отделните индивиди или всички хора в капиталистическата световна икономика колективно са призовани да инвестират, не-

⁷ Прогресът се използва и от марксистите в подкрепа на световното социалистическо движение, в чиято основа също заляга вярата в еволюционния модел на историята. С изоставането на стандарта на живот в бившия социалистически лагер от Запада най-късно от началото на 80-те години, прогресът се обръща все по-често като аргумент срещу социализма и в подкрепа на вече изглеждащия по-прогресивен като иновационна мощ капитализъм (*Уолърстийн*, 2022, с. 90).

зависимо дали за единица време, или за цял живот. Можем ли наистина да бъдем убедени, че светът е по-малко бreme по време на историческия капитализъм, отколкото при предишни системи? Има достатъчно основания да се съмняваме в това, за което свидетелства фактът на внедряването в самото ни суперерего на натрапчивата нужда да работим“ (*Уолърстийн*, 2022, с. 91; срв. с *Koutsobinas*, 2015; *Седларски*, 2020, 2018; *Веблен*, 2016; *Райън*, 2022).

Когато използваме като отправна точка за сравнение битието на предшестващите поколения, е безспорно, че хората не са водили толкова комфортен материален живот и не са се наслаждавали на толкова много възможни алтернативни жизнени стилове и различни преживявания на тяхно разположение, колкото днес. Като че ли не може да има и съмнение, че никоя предишна общественостопанска система не е осигурявала по-благоприятни условия за човешкото съществуване. В последните десетилетия, обаче, все по-упорито започват да се прокрадват подозрения за проблематичността на подобно убеждение. Например успоредно с впечатляващия растеж на съвкупното производство на храни имаме очевидно твърде небалансирано разпределение на произведеното, което на свой ред само замества краткосрочните заплахи за голям дял от световното население със средносрочни, предимно за долните 50 до 80% от доходната йерархия (*Уолърстийн*, 2022, с. 111). Друга област от обществения живот, за чиито ефекти до скоро се приемаше, че могат да се оценят единствено положително, е образованието. В индивидуален план, по-големият брой години в образователната система е свързан с по-сигурен достъп до стабилна заетост и по-високи нива на заплащане. От друга страна, увеличаването на годините на задължителното образование и масовизирането на висшето образование водят до „инфлация“ на образователните изисквания за професии, които преди са можели да бъдат заемани от хора със значително по-малко години, прекарани във формално обучение. Образованието за масите отделя цели възрастови кохорти в продължителни периоди от време от домакинствата и от работните места. Алтернативните разходи под формата на пропуснати доходи и помощ в домакинствата са огромни. Към тях се прибавят непренебрежимите преки обществени разходи за издръжка на образователната система и индивидуално заплащаните такси за висшите учебни заведения, които в развити стопанства като САЩ се превръщат в последните години в съсредоточие на обществения дебат покрай все по-непосилната студентска задлъжнялост. Домакинствата изпитват постоянен социален натиск да инвестират нарастващи количества време, усилия и парични суми за придобиване на „човешки капитал“, така както конкуренцията принуждава производителите на свой ред да трупат повече физически и финансов капитал. Увеличаващ се брой статистически изследвания показва обаче стопяваща се възвръщаемост от университетското обучение в цели групи от специалности, които не гарантират на абсол-

вентите нито заетост, нито перспективи за по-високи доходи в сравнение със завършилите само гимназиално образование (*Уолърстийн*, 2022, с. 117). От друга страна, все по-често в научната литература започват да се поставят въпросите за *действителното* качество на живота в съвременните развити общества, за аномията, отчуждението и психическите предизвикателства пред нарастващи групи от населението (*Уолърстийн*, 2022, с. 92). Особено силно развитие през последните години претърпява изследователското поле на икономиката на щастието, в което се натрупват свидетелства, че субективното благосъстояние на хората всъщност не се повишава с нарастването на техните доходи в абсолютно изражение (срв. със *Седларски*, 2020, 2019, 2018; *Schwartz*, 2004, 1994; *Layard*, 2005). В рамките на друго актуално направление на съвременния икономически анализ – икономиката на социалния статус и проучванията в областта на социалната надпревара от турнирен тип, където победителите получават всичко (вж. *Frank*, *Cook*, 1995), се анализират съществените отрицателни външни ефекти от повсеместното съревнование на всеки с всички останали, което вече вероятно е преминало точката, от която няма връщане назад по отношение на деградацията на социалната тъкан на развитите западни общества. Без съмнение перспективите за оцеляване на всяко едногодишно дете днес са несравнимо по-добри от когато и да е било в човешкото минало (срв. с *Пинкър*, 2018), но внимателното вглеждане в данните от последните десетилетия показва, че на възрастните се налага да се трудят все по-дълги часове през целия си живот (обратно на предвижданията на икономистите от Маркс до Кейнс за намаляване на необходимите часове труд с механизацията и автоматизацията на производството), срещу стагниращи или дори намаляващи в реално изражение възнаграждения, т.е. при увеличена експлоатация (*Уолърстийн*, 2022, с. 93; срв. с *Keynes*, 1930; *Marx*, 1973, 690 – 712; *Стиглиц*, 2020, 2016; *Пикети*, 2018).

В хилядолетната история преди глобалното налагане на капиталистическа система човешките същества живеят най-често в малки общности, чиито затворена култура и системи за социален контрол безспорно ограничават възможностите както за личен избор, така и за обществена промяна. За индивидите, споделящи определени съвременни идеологии, тези дълго просъществували социални и културни конфигурации бележат времената на потисничество над свободата на личността. Както свидетелстват прозренията от икономиката на щастието обаче, чувството за субективна задоволеност, което е така оскъдно в съвременните общества въпреки материалното изобилие и широките лични свободи в тях, може да бъде постигнато тъкмо с ограничаване на материалните и житейските възможности, с които всеки човек очаква, че ще разполага (*Уолърстийн*, 2022, с. 93; вж. *Frank*, 2005; *Седларски*, 2019, 2018а, 2015а, 2014). Утвърждаването на капиталистиче-

ската обществена организация се случва с цената на постепенното отслабване и заличаване на предишните малки човешки общности (срв. със *Седларски*, 2011; *Polanyi*, 1944). На тяхно място изникват т.нар. от Уолърстийн „плантации“, т.е. широкообхватни политически и икономически структури за контрол на ресурси и човешки труд от страна на предприемчиви стопански агенти. В рамките на историческия капитализъм плантационната форма се основава последователно на институциите на робството, лишаването от свобода, изполицата – принудителна или договорна – и наемния труд. Трудно би било да си представим, че свободата за лично осъществяване в рамките на такава организация на стопанските отношения е по-голяма, отколкото преди (въпреки упоритите пропагандни усилия за убеждаване на масите в обратното). От перспективата на Марксовата икономическа теория става дума за примитивен механизъм за извличане на принадлежна стойност в масов мащаб. Той безспорно е съществувал и по-рано в историята, но е прилаган главно при строежа на големи инфраструктурни съоръжения (срв. с *Търоу*, 2000; *Харари*, 2018; *Седларски*, 2022b) или в минното дело, но никога в такъв обхват в селскостопанското производство, където в исторически план са заети несравнимо по-голям брой хора. Всъщност когато животът на човека преминава от общностна организация – с нейната тясна, „потисническа“ култура – към съществуване под директния масов контрол на големи структури – като „плантациите“ в селското стопанство и институционалния комплекс на държавата по-късно, това развитие не се възприема като освобождение. Новите контролни структури, които са едновременно резултат, но и причина (наред с натрупващите се организационни и технологични иновации) за социалната промяна, вече в значителна степен отнемат свободата на индивида за вземане на решения на местно и лично равнище, съобразени със собственото му темпо на работа и живот (срв. със *Седларски*, 2012a, 2011; *Polanyi*, 1944; *Фром*, 2004). В действителност, както може вече ясно да се види от дистанцията на времето, развитието е към увеличение на влагания труд, към повишената му специализация и разделение, отслабващи както преговорните позиции на работника, така и водещи към все по-голямо отчуждение, което трябва да бъде контрирано в името на стабилността на системата с все по-голяма първоначално физическа, а в зрялата фаза на капитализма – трудно уловима, разпръсната психологическа принуда (*Уолърстийн*, 2022, с. 94; срв. с *Бернайс*, 2019; *Липман*, 2001; *Riesman*, *Glaeser*, *Denney*, 1950).

Един от главните механизми за психологическа принуда в условията на съвременната капиталистическа система е идеологията на меритокрацията, за която вече стана дума по-горе. Уолърстийн нарича меритокрацията още „универсално разпределение на трудовото позициониране“ (*Уолърстийн*, 2022, с. 122). При предишни исторически обществени устройства всеки се

ражда в определена социална прослойка, възприемайки занятието на своите предци, с което най-често е зает до края на живота си. Единствено при капитализма, убедени са привържениците му, „асансьорите“ на възходящата социална и икономическа мобилност работят безотказно и позициите в професионалните и обществените йерархии се заемат в съответствие с качествата на лицата – „кариера, отворена за таланти“, както гласи популярният израз от времето на Френската революция (*Уолърстийн, 2022, с. 123*). Меритокрацията е издигната до формална добродетел, вместо да бъде просто неутрален факт от действителността. Става дума за съществена културна разлика. Тази „привилегия“ се провъзгласява за достъпна за все по-голяма част от световното население. Според Уолърстийн обаче възможността за изкачване в социалната йерархия благодарение на меритократичните принципи продължава да бъде практика, прилагана единствено спрямо малцинството, явявайки се неистински универсализъм. За автора концепцията за равни възможности по принцип има смисъл само, ако те не са универсални. При по-внимателно вглеждане меритокрацията има елитистки характер. Докато меритократичните институционални системи действително правят възможно малък брой индивиди да заемат позиции, за които са добре квалифицирани, в същото време те осигуряват прикритие за много други да се изкачват до високи обществени равнища на базата на приписан им социален статус, привидно следствие от лични постижения и заслуги, а всъщност най-често наследствен (*Уолърстийн, 2022, 123 – 124*).

Според господстващия разказ (от англ. narrative) за предимствата на капитализма той представлява основата на първата в историята цивилизация, отхвърлила „йерархията на привилегиите“. Естествено при това т.нар. йерархия на компетентността не е отменена: пеленачетата няма как да участват наравно във вземането на решения със своите родители, буквално и образно. Тъкмо този аргумент обаче е ключов за една от разпространените критики на системата. Според нея се прави опит легитимността на определени йерархии, валидни за дадени социални обстоятелства (отношенията пеленаче – родители), да се разширява неправомерно върху много по-голям брой ситуации, където в действителност могат и следва да се прилагат значително по-егалитарни или демократични принципи. Така проблематиката на демократичното обществено устройство се съотнася с концепциите на меритокрацията. От много десетилетия в общественото мнение капитализмът се свързва с по-демократично вземане на важните социални решения. Основен аргумент в полза на това убеждение е функциониращата в голяма част от периода на историческия капитализъм политическа институция на изборите. Критиката в този случай е главно в две направления. Първото се отнася до действителното влияние на формалното избирателно право върху съществените обществени въпроси, които в крайна сметка се решават в

предварително зададени граници или в рамките на предопределено – например от неизбрани бюрократи – „меню“ от възможности. Второто направление е по линия на отрицателните последици от разграждането на комуни-тарните институции от настъпващия капиталистически ред (в смисъла на допускането, че именно обществото и общностите формират отделния индивид – в противовес на либералното схващане за общностите като коалиция на „природно дадени“ индивиди, срв. с *Polanyi*, 1944; *Седларски*, 2018, 2012, 2012а). Този общностен упадък се развива исторически успоредно с разпространяването на системите за гласуване. Въпросът е, дали при това човечеството печели или губи повече (*Уолърстийн*, 2022, с. 125; срв. със *Седларски*, 2020, 2014; *Райън*, 2022).

Всъщност на това място консервативните и ляво радикалните противници на капиталистическото обществено устройство изглеждат обединени. Отрицателният страничен ефект от нарастващите възможности за осъществяване на индивидуалния личностен потенциал, както и новите житейски хоризонти, следствие от формалното образование, е вездесъщото днес социално отчуждение (или аномията по Вебер, Дюркем или Фром). Комодификацията на човешки отношения, смисли, идентификации в капиталистическия социум оказва дехуманизиращ ефект с дълбоко стигащи последиствия, включително за психичното здраве на съвременния човек в развитите стопанства от ядрото на световната пазарна система. Макар и историците да имат бегли количествени и качествени свидетелства за психическите страдания в отминали епохи, с които да сравняват актуалното състояние, днес трудно може да бъде отречено, че те са често срещани в нашите общества и определено са повече от преди (например зависимостта от наркотични вещества). Освен това се трупат все повече теоретични и емпирични доказателства, свързващи повсеместността на проблема с определени социални структури на модерния капитализъм (*Уолърстийн*, 2022, с. 126). С „овеществяването“ и „разомагьосването“ на всекидневния живот (вж. *Шпенглер*, 1995) се разпадат традициите и обичаите. Но те съставляват важен компонент от средата, в която акумулаторите на капитал организират производството и продажбите на своите стоки. Традициите стоят в основата на формирането на вкусове и предпочитания, които на свой ред стават базата за възникването на пазарно търсене за определени продукти и услуги. Маркетингът и рекламата се облягат именно на тази неуловима реалност. Цялото съвременно т.нар. потребителско общество също почива върху съответната ценностна система, интернализирана от членовете на западните общества чрез социализацията и всички подкрепящи я социални институции в дълъг период от време. Изпитваната от индивидите нужда за придобиване на конкретни стоки и услуги на пазарите е социално създадена от културата на капиталистическото общество и се поддържа от множество институционални

норми. Познаването на тези социалнопсихологически механизми позволява производителите успешно да убеждават големи групи от населението, че желаят да притежават определени стоки, а фирмите да могат да изграждат съответни монополни структури. В действителност неформални фактори като доверието, връзките в общността и семейството (социалния капитал, срв. със *Седларски, 2022*) оказват по-голямо влияние върху функционирането на капиталистическите пазари в световен план, отколкото допуска традиционната икономическа теория (срв. със *Седларски, 2013а*). Наред с това езикови и културни особености карат определени групи да търгуват с други с по-голяма лекота и готовност, игнорирайки конвенционалните рационално-пресметливи съображения на пазарната размяна. Неформалните институции – неписаните правила, норми, вярвания, могат да се разглеждат като механизми за намаляване на транзакционните разходи, т.е. улесняване на рационалната размяна, подобно на формалните институции (вж. *Седларски, 2009, 2013а*). Най-често – дори в новоинституционалния икономически анализ – обаче се пропуска обстоятелството, че на практика тъкмо някои неформални норми водят до монополизацията на определени пазари в съответствие със социални „традиции“ извън рационалната пазарна логика (срв. със *Седларски, 2013, 2013а; Уолърстийн, 2022, с. 133*).

Парадоксално, капиталистическата система постепенно ерозира тъкмо комплексите от вярвания, които са в състояние да допринесат за пасивното съдействие или липса на съпротива от страна на голямата част от населението към нея. Чрез разпространението на неограничената вяра в науката, подкрепата за непрекъснатите технологични иновации, бюрократизирането на държавните механизми (с цел подпомагане на натрупването на капитал) и бързата социална и географска мобилност на широки маси от населението (за посрещане на растящите нужди от работна ръка) се изменя самата политическа култура на масите. Този процес се отключва с Френската революция, вследствие на която политическата организация на капиталистическата система започва да се оправдава с принципа на народния суверенитет. Възниква управленският проблем за гарантирането на възнагражденията на служителите на системата и поддържането на лоялността на голямото мнозинство от населението, което именно осигурява легитимността ѝ. В класовата борба, разразила се през XIX век в най-напредналите стопанства на Стария свят, се изковават варианти за включването и на функционерите на системата, и на работническата класа в държавните структури. Заради ограничения размер на създаваната в производството допълнителна стойност тогава, това е нелеко предизвикателство, тъй като възнагражденията на едните се намират в обратна зависимост от остатъка за другите. Тази класова борба, според Уолърстийн, продължава да се води и до днес (*Уолърстийн, 2022, 137 – 138*).

Начинът, който исторически се избира да бъдат възмездени и функционерите на системата, и представителите на работната сила (за да се „купи“ тяхната поддръжка за държавата, т.е. за институционалната конструкция на капиталистическото общество), е да се обещае на работниците (макар и незначителен) дял от нарастващото богатство (вж. механизмите за уеднаквяване на интересите на принципала и агента в новата институционална икономика, срв. със *Седларски*, 2013, с. 150). Този дял не само не е в състояние да забави или размие натрупването на капитал в системата, но и в известна степен всъщност го стимулира чрез увеличаването на разполагаемия доход на населението и оттам на съвкупното търсене. Разбира се, привлекателността на предложението идва от очакването, че в абсолютна стойност това, което трудещите се ще получават като процент от богатството, непрекъснато ще нараства паралелно с нарастването на капитала (последвалото доброволно активно включване на работническата класа в капиталистическа система и предотвратяването на пролетарската революция в развитите западни страни остава непредвидено от Маркс) (*Уолърстийн*, 2022, с.138).

По-късно се налага този подход да се приложи към населението на целия свят – обещание за дял в бъдещото богатство срещу подкрепа за капиталистическата трансформация на обществата. Според Уолърстийн след Първата световна война контролът на ядрото над т.нар. глобален Юг отслабва, което налага обединяването на големи групи население в политически единици – държави по европейски образец, за да може световната пазарна система да функционира според единен набор от правила. Националното строителство, проведено в Европа през XIX век, за да осигури политическа легитимация на буржоазната държава, се повтаря през XX век в останалата част от света. Световната капиталистическа система се изгражда, следвайки принципите на това, което авторът нарича „уилсънианство“ (от четиринадесетте предложени в края на Първата световна война от американския президент Уудроу Уилсън условия за прекратяване на военните действия и изграждане на система на планетарен мир) – паритет в политическата сфера на националните държави на цялото земно кълбо в рамките на международните структури, наподобяващ политическия паритет на всички индивиди в отделната държава – т.е. по модела на изборителното право. Друг аспект е приликата на международната система с държавното социално законодателство – предвидени са помощи за развитие на страните, които изостават в стопанския си напредък спрямо останалите, или в някакъв смисъл световна социална държава.

По описания модел едно след друго се осъществяват националноосвободителните движения в страните извън ядрото и деколонизацията от средата на XX век. Това включване в капиталистическата система на населението от новоутвърждаващите се политически независими държави обаче трудно

може да се „заплати“, т.е. да се гарантират облаги и на работещите, и на обслужващите капиталистическата обществена организация – по подобие на западните нации по-рано. Причината е, че необходимата за това териториална експанзия на глобалното пазарно стопанство вече се сблъсква със своите граници. На този етап потенциалът за световно преразпределение на доходите и богатството между класите значително се стеснява вследствие от опасността сериозно да се увредят интересите на служителите на системата. Граничната точка на възможността за такова разширение на капиталистическата цивилизация е достигната приблизително през 1970 г., след което „уилсинианството“ загубва практическото си значение. Според Уолърстийн от този момент глобалното капиталистическо стопанство се намира в постоянен упадък, задържан временно от процеси на приспособяване на начините на натрупване на капитал към променящата се среда (срв. отново с концепцията за противодействащите тенденции у Маркс; *Уолърстийн*, 2022, 139 – 140). Способността на глобалната пазарна конструкция да реагира с необходимите изменения за поддържане на социалната легитимност на националните държави намалява постоянно, а това според автора заплашва равновесната междудържавна мрежа от обвързаности, която скрепява капиталистическия световен ред (*Уолърстийн*, 2022, с. 140; срв. със *Седларски*, 2012а).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Кризата на съвременното общество в лицето на капиталистическата форма на организация на човешките взаимоотношения набира скорост тъкмо в настоящия момент, в който историческият капитализъм е най-близо до пълното си разгръщане. Все по-малко място е останало за по-нататъшна комодификация на всичко, продължаване на рационализирането на човешката мисъл и отстъпление пред постоянния натиск за повишаване на ефективността. Тъкмо реализирането в пълен обхват на капиталистическата система, чиято логика досега е можело да се осъществява само частично, потенциално ускорява нейния крах. Предзнаменованията виждаме според Уолърстийн в нарастващата сила и консолидация на антисистемните движения (*Уолърстийн*, 2022, с. 100), в невъзможността за по-нататъшно разширяване на географските и демографските зони за експлоатация, необходимо за противодействие на тенденцията на печалбите към намаляване, във видимите възможности за преориентация към войни вътре в ядрото на системата с цел въвеждане на по-интензивна, вместо по-екстензивна експлоатация.

Предвидените в книгата развития впечатляват съвременния читател с находчивостта на авторите прогнози и прецизността на екстраполацията

на социални и стопански тенденции за период от няколко десетилетия. Не е случаен фактът, че творчеството на Уолърстийн се е превърнало между-временно в един от фундаментите на академичната антисистемна критика на капиталистическото общество, което вдъхновява огромно количество последващи подходи и концепции в литературата до днес. Прозренията на автора могат да бъдат използвани като основа на усъвършенствани обяснителни схеми на действителните социетални развития под покривалото на привидно експоненциално нарастващата социална сложност на системите на съвременните високотехнологични общества. Разбира се, не могат да бъдат пропуснати явните ограничения в подхода на автора, свързани главно с механичното пренасяне на все по-слабо актуални класови концепции към размиращия границите между класическите обществени съсловия модерен капиталистически социум. Разбира се, там, където колективни конструкции като класите отстъпват, други общностни идеи заемат техните места. В последните години все по-явно изпъква ролята на различните култури като обединители на творческия заряд на големи групи от хора, енергиите, произтичащи от общата им идентичност и мултиплициращите механизми на тяхно разположение за постигане на големи общи цели. Задачата на настоящата резюмираща статия е да направи своя малък принос към отсяването на оригиналните прозрения на Уолърстийн, с които изследователите в рамките на стопанската наука е полезно да бъдат запознати, за да могат идеите да продължат да намират своето подходящо приложение и включване в дебата по отношение на предимствата и недостатъците на пазарно организираното човешко съвместно съществуване, ролята на колективистичните и индивидуалистичните елементи в културата на обществата, особеностите и последиците от целенасочената работа в културния пласт на капиталистическата система.

Литература

- Атали, Ж. (2021) Кратка история на бъдещето. София, Изд. Рива. / Atali, Zh. (2021) Kratka istoriya na badeshteto. Sofiya, Izd. Riva.
- Бернайс, Е. (2019) Пропаганда. София, Изд. Изток–Запад. / Bernays, E. (2019) Propaganda. Sofiya, Izd. Iztok–Zapad.
- Бърн, Е. ([1964] 2022) Игрите, които хората играят. София, Изток–Запад. / Barn, E. ([1964] 2022) Igrite, koito horata igrayat. Sofiya, Iztok–Zapad.
- Бродел, Ф. (2017) Структурите на ежедневието: Възможното и невъзможното. София, Изд. Прозорец. / Brodel, F. (2017) Strukturite na ezhedneviето: Vazmozhnото i nevazmozhnото. Sofiya, Izd. Prozorets.
- Бъргър, П., Т. Лукман (1996) Социалното конструиране на реалността. Изследване по социология на знанието. София, Изд. Критика и хуманизъм. / Bargar, P., T. Lukman (1996) Sotsialnoto konstruirane na realnostta. Izsledvane po sotsiologiya na znaniето. Sofiya, Izd. Kritika i humanizam.

- Вебер, М. ([1905] 2005) Протестантската етика и духът на капитализма. София, Изд. Захарий Стоянов. / Veber, M. ([1905] 2005) *Protestantskata etika i duhat na kapitalizma*. Sofiya, Izd. Zahariy Stoyanov.
- Веблен, Т. (2016) Теория на безделната класа. София, Изд. Изток–Запад. / Veblen, T. (2016) *Teoriya na bezdelnata klasa*. Sofiya, Izd. Iztok–Zapad.
- Далио, Р. (2022) Принципи за справяне в променящия се световен ред. Защо нациите успяват или се провалят. София, Изд. Изток–Запад. / Dalio, R. (2022) *Printsipi za spravyane v promenyashtiya se svetoven red. Zashto natsiite uspyavat ili se provalyat*. Sofiya, Izd. Iztok–Zapad.
- Джанг, Х. (2015) 23 Неща, които не се казват за капитализма. София, Изд. Изток–Запад. / Dzhang, H. (2015) *23 Neshta, koito ne se kazvat za kapitalizma*. Sofiya, Izd. Iztok–Zapad.
- Дюркем, Е. ([1893] 2002) За разделението на обществения труд. София, Изд. СОНМ. / Durkhem, E. ([1893] 2002) *Za razdelenieto na obshtestveniya trud*. Sofiya, Izd. SONM.
- Жулиен, Ф. (2003) Трактат за ефективността. Стратегии на успеха в Европа и Китай. София, Изд. Изток–Запад. / Zhulien, F. (2003) *Traktat za efektivnostta. Strategii na uspeha v Evropa i Kitay*. Sofiya, Izd. Iztok–Zapad.
- Леонидов, А., Т. Седларски (2017) Икономически теории. Антология. Том първи (второ допълнено издание). София, Университетското издателство „Св. Климент Охридски“. / Leonidov, A., T. Sedlarski (2017) *Ikonomicheski teorii. Antologiya. Tom parvi (vtoro dopalнено izdanie)*. Sofiya, Universitetskoto izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.
- Липман, У. (2001) Общественото мнение. София, Изд. ЛиК. / Lipman, U. (2001) *Obshtestvenoto mnenie*. Sofiya, Izd. LiK.
- Маркс, К. ([1844] 2021) Икономическо-философски ръкописи. София, Изд. Изток–Запад. / Marks, K. ([1844] 2021) *Ikonomicheskoto-filosofski rakopisi*. Sofiya, Izd. Iztok–Zapad.
- Маркс, К. (1950) Капиталът. Том 1: Критика на политическата икономия. София, Изд. на БКП. / Marks, K. (1950) *Kapitalat. Tom 1: Kritika na politicheskata ikonomiya*. Sofiya, Izd. na BKP.
- Пикети, Т. (2018) Капиталът. XXI век. София, Изд. Изток–Запад. / Piketi, T. (2018) *Kapitalat. XXI vek*. Sofiya, Izd. Iztok–Zapad.
- Пинкър, С. (2018) Просвещение сега. Защита на разума, науката, хуманизма и прогреса. София, Изд. Изток–Запад. / Pinkar, S. (2018) *Prosveshenie sega. Zashtita na razuma, naukata, humanizma i progressa*. Sofiya, Izd. Iztok–Zapad.
- Райън, К. (2022) Цивилизовани до смърт. Цената на прогреса. София, Изд. Изток–Запад. / Ryan, K. (2022) *Tsivilizovani do smart. Tsenata na progressa*. Sofiya, Izd. Iztok–Zapad.
- Седларски, Т. (2023) Устойчиви културни особености и обществено-икономическо развитие: индивидуализъм, колективизъм, институции, меритокрация и растеж. – *Годишник на Стопанския факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ – Стопански факултет*, том 22, под печат. / Sedlarski, T. (2023) *Ustoychivi kulturni osobenosti i obshtestveno-ikonomicheko razvitie: individualizam, kolektivizam, institutsii, meritokratiya i rastezh*. – *Godishnik na Stopanskiya fakultet na Sofiyskiya universitet „Sv. Kliment Ohridski“ – Stopanski fakultet*, том 22, под печат.
- Седларски, Т. (2022) Индивидуализъм, колективизъм, социален капитал и икономическо развитие. – *Икономическа мисъл*, 67(2), 171 – 204. / Sedlarski, T. (2022), “Individualizam, kolektivizam, sotsialen kapital i ikonomicheskoto razvitie”, *Ikonomicheska misal*, 67(2), 171 – 204.
- Седларски, Т. (2022a) Индивидуализъм, колективизъм и богатство на народите. – *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ – Стопански факултет*, том 21, 189 – 228. / Sedlarski, T. (2022a) *Individualizam, kolektivizam i bogatstvo na narodite*. –

- Godishnik na Sofiyskiya universitet „Sv. Kliment Ohridski“ – Stopanski fakultet*, tom 21, 189 – 228.
- Седларски, Т. (2022b) Индивидуализъм, колективизъм и бъдещето на капитализма. – *Икономически и социални алтернативи*, 4/2022, 126 – 153. / Sedlarski, T. (2022b) Individualizam, kolektivizam i badeshteto na kapitalizma. – *Ikonomicheski i sotsialni alternativi*, 4/2022, 126 – 153.
- Седларски, Т. (2021) Теоретичните приноси на Дейвид Рикардо в историята на икономическата мисъл. – *Годишник на Стопанския факултет на Софийския университет “Св. Климент Охридски”*, том 20 / 2021, 173 – 200. / Sedlarski, T. (2021) Teoretichnite prinosi na Deuyvid Rikardo v istoriyata na ikonomicheskata misal. – *Godishnik na Stopanskiya fakultet na Sofiyskiya universitet “Sv. Kliment Ohridski”*, том 20 / 2021, 173 – 200.
- Седларски, Т. (2020) Поведенчески и социалнопсихологически измерения на пазарния ред: статус, щастие и благосъстояние. Второ издание. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. / Sedlarski, T. (2020), Povedencheski i sotsialnopsihologicheski izmereniya na pazarniya red: status, shtastie i blagosastoyanie, Vtoro izdanie. Sofiya: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.
- Седларски, Т. (2019) Политическа икономия на социалния статус: икономически и социалнопсихологически ефекти от статусното съревнование на пазарите, на които победителите получават всичко. – *Годишник на Стопанския факултет на Софийския университет “Св. Климент Охридски”*, том 17, 211 – 277. / Sedlarski, T. (2019) Politicheskaya ikonomiya na sotsialniya status: ikonomicheski i sotsialnopsihologicheski efekti ot statusnoto sarevnovanie na pazarite, na koito pobeditelite poluchavat vsichko. – *Godishnik na Stopanskiya fakultet na Sofiyskiya universitet “Sv. Kliment Ohridski”*, том 17, 211 – 277.
- Седларски, Т. (2018) Поведенчески подход към устойчивостта на настоящия социоекономически ред. – *Годишник на Стопанския факултет на СУ „Св. Климент Охридски”*, том 16, 269 – 290. / Sedlarski, T. (2018) Povedencheski podhod kam ustoychivostta na nastoyashitiya sotsioikonomicheki red. – *Godishnik na Stopanskiya fakultet na SU „Sv. Kliment Ohridski”*, том 16, 269 – 290.
- Седларски, Т. (2018a) Икономика на щастieto: обществената природа на човешкото щастие. – *Годишник на Стопанския факултет на СУ „Св. Климент Охридски”*, том 15, 173 – 205. / Sedlarski, T. (2018a) Ikonomika na shtastieto: obshtestvenata priroda na choveshkoto shtastie. – *Godishnik na Stopanskiya fakultet na SU „Sv. Kliment Ohridski”*, том 15, 173 – 205.
- Седларски, Т. (2015) Икономически теории (История на икономическата мисъл). София, Университетското издателство „Св. Климент Охридски“. / Sedlarski, T. (2015) Ikonomicheki teorii (Istoriya na ikonomicheskata misal). Sofiya, Universitetskoto izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.
- Седларски, Т. (2015a) Статусна икономика, институционален дизайн и икономическа политика. – *Икономическа мисъл*, 4/2015, 3 – 22. / Sedlarski, T. (2015a) Statusna ikonomika, institutsionalen dizayn i ikonomicheska politika. – *Ikonomicheska misal*, 4/2015, 3 – 22.
- Седларски, Т. (2014) Социалнопсихологически аспекти на пазарната размяна в институционалната икономика. – *Икономическа мисъл*, 1/2014, 95 – 114. / Sedlarski, T. (2014) Sotsialnopsihologicheski aspekti na pazarnata razmyana v institutsionalnata ikonomika. – *Ikonomicheska misal*, 1/2014, 95 – 114.
- Седларски, Т. (2013) Нова институционална икономика. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. / Sedlarski, T. (2013) Nova institutsionalna ikonomika. Sofiya, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.
- Седларски, Т. (2013a) Институционални аспекти на пазара. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. / Sedlarski, T. (2013a) Institutsionalni aspekti na pazara. Sofiya, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.

- Седларски, Т. (2012) Институционалното утвърждаване на свободния пазар в новата стопанска история. – *Икономическа мисъл*, 5/2012, 83 – 109. / Sedlarski, T. (2012) Institutsionalnoto utvarzhdavane na svobodniya pazar v novata stopanska istoriya. – *Ikonomicheska misal*, 5/2012, 83 – 109.
- Седларски, Т. (2012a) Институционална еволюция на обществата към отворен достъп и пазарна размяна? – *Икономически алтернативи*, 3/2012, 81 – 102. / Sedlarski, T. (2012a) Institutsionalna evolyutsiya na obshtestvata kam otvoren dostap i pazarna razmyana? – *Ikonomicheski alternativi*, 3/2012, 81 – 102.
- Седларски, Т. (2011) Несвободното възникване на свободния пазар – ‚Великата трансформация‘ на Карл Полани. – *Икономическа мисъл*, 1/2011, 51 – 72. / Sedlarski, T. (2011) Nesvobodnoto vaznikvane na svobodniya pazar – ‚Velikata transformatsiya‘ na Karl Polani. – *Ikonomicheska misal*, 1/2011, 51 – 72.
- Седларски, Т. (2009) Неформални институции, идеологии и транзакционни разходи. – *Социологически проблеми*, 3 – 4/2009, 139 – 155. / Sedlarski, T. (2009) Neformalni institutsii, ideologii i tranzaktsionni razhodi. – *Sotsiologicheski problemi*, 3 – 4/2009, 139 – 155.
- Седларски, Т., Х. Егберт, А. Тодоров (2024) Основи на съвременната икономика: Георг Фридрих Кнап и модерната парична теория. – *Годишник на Стопанския факултет на СУ*, том 23, под печат. / Sedlarski, T., H. Egbert, A. Todorov (2024) Osnovi na savremennata ikonomika: Georg Fridrih Knap i modernata parichna teoriya. – *Godishnik na Stopanskiya fakultet na SU*, tom 23, pod pechat.
- Стиглиц, Дж. (2020) Власт, народ, печалби. Прогресивен капитализъм за ерата на недоволството. София, Сиела. / Stiglits, Dzh. (2020) Vlast, narod, pechalbi. Progresiven kapitalizam za erata na nedovolstvoto. Sofiya, Siela.
- Стиглиц, Дж. (2016) Голямото разделение. Неравните общества и какво можем да направим за тях. София, Изток–Запад. / Stiglits, Dzh. (2016) Golyamoto razdelenie. Neravnite obshtestva i kakvo mozhem da napravim za tyah. Sofiya, Iztok–Zapad.
- Тойнби, А. (1995) Изследване на историята, Том 3: Универсални държави и универсални църкви. Перспективите на западната цивилизация. София, ИК „Христо Ботев“. / Toynbi, A. (1995) Izsledvane na istoriyata, Tom 3: Universalni darzhavi i universalni tsarkvi. Perspektivite na zapadnata tsivilizatsiya. Sofiya, IK „Hristo Botev“.
- Търоу, Л. (2000) Бъдещето на капитализма. София, Изд. Весела Люцканова. / Tarou, L. (2000) Badeshteto na kapitalizma. Sofiya, Izd. Vesela Lyutskanova.
- Уолърстийн, И. (2022) Исторически капитализъм. София, Изток–Запад. / Uolarstiy, I. (2022) Istoricheski kapitalizam. Sofiya, Iztok–Zapad.
- Фром, Е. (2004) Душевно здравото общество. София, Изд. Захарий Стоянов. / From, E. (2004) Dushevno zdravoto obshtestvo. Sofiya, Izd. Zahariy Stoyanov.
- Харари, Ю. Н. (2018) Homo Deus: Кратка история на бъдещето. София, Изд. Изток Запад. / Harari, Yu. N. (2018) Homo Deus: Kratka istoriya na badeshteto. Sofiya, Izd. Iztok Zapad.
- Хемпдън-Търнър, Ч., А. Тромпенаарс (1995) Седемте култури на капитализма. Ценностни системи за забогатяване в Япония, Германия, Франция, Швеция, Великобритания, САЩ, Холандия. София, Изд. ТедИна. / Hempdan-Tarnar, Ch., A. Trompenaars (1995) Sedemte kulturni na kapitalizma. Tsennostni sistemi za zabogatyavane v Yaponiya, Germaniya, Frantsiya, Shvetsiya, Velikobritaniya, SASHT, Holandiya. Sofiya, Izd. TedIna.
- Шпенглер, О. (1995) Залезът на Запада. Опит за морфология на световната история. Том 1 и 2. София, Изд. Лик. / Shpengler, O. (1995) Zalezat na Zapada. Opit za morfologiya na svetovnata istoriya, Tom 1 i 2. Sofiya, Izd. Lik.
- Шуорц, Б. (2023) Парадоксът на избора. Защо повече означава по-малко. София: Сиела.
- Carvalho, J.-P. (2022) Markets and Communities: The Social Cost of the Meritocracy. – *Journal of Institutional Economics*, Volume 18, Issue 3, June 2022, 501 – 519.

- Denzau A., D. C. North (1994) Shared Mental Models: Ideologies and Institutions. – *Kyklos*, 47(1), 3 – 31.
- Frank, R. H. (2005) Positional Externalities Cause Large and Preventable Welfare Losses. – *The American Economic Review*, Vol. 95, No. 2, Papers and Proceedings of the One Hundred Seventeenth Annual Meeting of the American Economic Association, Philadelphia, PA, January 7 – 9, 2005 (May, 2005), 137 – 141.
- Frank, R. H. (1985) *Choosing the Right Pond: Human Behavior and the Quest for Status*. New York, Oxford University Press.
- Frank, R. H., Cook, P. J., (1995) *The Winner-Take-All Society*. New York, The Free Press.
- Greif, A. (2008) Coercion and Exchange: How Did Markets Evolve? – In: WP, Stanford University, November 19, 2008. Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=1304204>.
- Greif, A. (1994) Cultural Beliefs and the Organization of Society: A Historical and Theoretical Reflection on Collectivist and Individualist Societies. – *The Journal of Political Economy*, 1994, 102:5, 912 – 950.
- Han, Byung-Chul (2021) *Capitalism and the Death Drive*. Oxford, UK, Polity Press.
- Keynes, J. M. (1930) Economic Possibilities for Our Grandchildren. – reprinted In: *Essays in Persuasion*. New York: W.W. Norton & Co., 1963, 358 – 373.
- Koutsobinas, T. (2015) *The Political Economy of Status: Superstars, Markets and Culture Change*. Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA, Edward Elgar.
- Layard, R. (2005) *Happiness: Lessons from a New Science*. London, Allen Lane.
- Marx, K. (1973) *Grundrisse. Foundations of the Critique of Political Economy (Rough Draft)*. Penguin Books in association with New Left Review.
- North, D. C. (2005) *Understanding the Process of Economic Change*. Princeton, N.J., Princeton University Press.
- Polanyi, K. (1944) *The Great Transformation: Economic and Political Origins of Our Time*. New York, Rinehart.
- Riesman, D., N. Glazer, R. Denney (1950) *The Lonely Crowd. A Study of the Changing American Character*. Yale University Press.
- Schwartz, B. (2004) *The Paradox of Choice: Why More Is Less*. Hopewell, NJ Ecco.
- Schwartz, B. (1994) *The Costs of Living: How Market Freedom Erodes the Best Things in Life*. New York, W. W. Norton.
- Zelizer, V. (1985) *Pricing the Priceless Child: The Changing Social Value of Children*. New York, Basic Books.
- Zelizer, V. (1979) *Morals and Markets: The Development of Life Insurance in the United States*. New York, Columbia University Press.

Постъпила на 05.11.2022 г.